

Neolitisk solkult på Bornholm?

En analys av tolkningarna av ”solstenarna” från Rispebjerg och Vasagård

Josephine Bergman

Foto: Josephine Bergman

Institutionen för arkeologi och antikens historia
Humanistiska och teologiska fakulteterna
Lunds universitet
ARKK04, 15 hp. Kandidatkurs ht 2022
Handledare: Åsa Berggren

Abstract:

The intention of this paper is to investigate the interpretation process of the so called sunstones from Rispebjerg and Vasagård on Bornholm, what arguments are used to support the conclusions and are they well-founded. It is a literary study using discourse theory and argumentation analysis.

Rispebjerg and Vasagård are two sites situated on distinctive places in the landscape and were inhabited from around 4000 BC to 1700 BC. Archaeologists have identified circular enclosures, of Sarup I- and Vasagård type, circular buildings, and several artefacts related to ritual practices. The sunstones are dated to around 2900–2700 BC during which the Funnel Beaker culture occupied the two sites.

In the initial part of the paper, I describe the ornamented slate- and sandstones and the contexts in which they are found. There after I present an analysis of the arguments used in seven texts published between 2014–2018. The result of the study shows that the sunstones are central to the interpretation of a neolithic sun cult at Rispebjerg and Vasagård. The arguments used to support this theory are successful at convincing the reader of the stones ritual meaning and relation to the sun. However, the evidence for a specific neolithic sun cult is somewhat less convincing.

Key words: neolitikum, solstenar, solkult, Rispebjerg, Vasagård, Bornholm, Trattbägarkultur, argumentationsanalys

Innehåll

<i>Förord</i>	4
1. Inledning	5
1.1. Syfte och frågeställning	6
1.2. Teori och metod	6
1.2.1. Teori	6
1.2.2. Metod	7
1.3. Avgränsningar	9
1.4. Forskningshistorik	9
1.4.1. Ristade skiffer- och sandstenar	10
1.4.2. Neolitisk solkult	10
1.4.3. Argumentationsanalys	11
1.5. Topografi och fornlämningsmiljö	12
1.5.1. Vasagård	12
1.5.2. Rispebjerg	13
1.6. Materialpresentation	14
1.6.1. Texter	14
1.6.2. Ristade skiffer- och sandstenar	16
1.6.2.1. Lerskivor	17
1.6.3. Inhägnade anläggningar och palissader	18
1.6.3.1. Sarup-anläggningarna I & II	18
1.6.3.2. Vasagårdanläggning	20
1.6.4. ”Kulthus”	21
1.6.4.1. Lerklining	22
2. Analys	22
2.1. Tolkningsprocessen	22
2.2. Argumentationsanalys	24
2.2.1. Text 1	24
2.2.2. Text 2	26
2.2.3. Text 3	27

2.2.4. Text 4	28
2.2.5. Text 5	28
2.2.6. Text 6	29
2.2.7. Text 7	31
2.2.8. Sammanfattning av analys	32
3. Diskussion	33
4. Slutsatser	35
Källförteckning	36

Förord

Sensommaren 2019 besökte jag de arkeologiska utgrävningarna vid Vasagård, Åker på Bornholm. Den ansvariga arkeologen och chefsarkeologen på Bornholms Museum Finn Ole Sonne Nielsen placerade en alldeles nyfunnen skiffersten i min hand och när jag vände på stenen fick jag se handristade cirkulära och geometriska former. Han förklarade att det var en så kallad *solsten* som enbart har påträffats på två ställen hittills, Rispebjerg och Vasagård på södra Bornholm. Stenarna är daterade till omkring 2900 – 2700 f.v.t. och har påträffats i nära anslutning till de inhägnade palissader som återfunnits på båda platserna. Stenen i min hand väckte flera frågor som inspirerade mig till att göra detta arbete. Varför kallas den för solsten? Hur har man kommit fram till att det är en solsten och vilka argument ligger bakom ett sådant begrepp?

Jag vill tacka min handledare, Åsa Berggren, som stöttat och hjälpt mig genomföra mitt arbete. Förutom all kunskap hon besitter så är hon dessutom otroligt generös med både sin tid och engagemang. Jag vill även tacka Finn Ole S. Nielsen för att jag fick komma till Bornholms Museum och titta på stenarna och för all kunskap han delade med sig.

1. Inledning

Fig. 1. VAS#1034 "Solsten" från Vasagård, Bornholm. Foto: John Lee. Källa: Nationalmuseet, Danmark.

1995 hittades den första hela runda skifferstenen med ornamentik vid de arkeologiska utgrävningarna av Rispebjerg. Sedan dess har man hittat över 500 liknande inristade skifferstenar eller fragment av dessa från Rispebjerg och Vasagård på sydliga delen av Bornholm (Fig. 1). Båda platserna har en historia som sträcker sig över 2300 år, 4000–1700 f.v.t. Av de över 500 stenarna har man kategoriserat några som "solstenar" utifrån sin medvetet runda form och cirkulära inristningar. Stenartefakternas ålder dateras till mellan 2900 – 2700 f.v.t och de har hittills enbart påträffats på dessa två platser.

Stenarna har daterats med hjälp av den kontext i vilken de hittades i. Det har skrivits en hel del om de inhägnade anläggningar och palissader som grävts ut vid Rispebjerg och Vasagård, och om de ornamenterade skifferstenar som påträffats där. 2014 publicerades "Solstensoen" av Bornholms Museum där man beskriver och benämner dessa inristade skifferstenar som solstenar. I ett flertal publikationer både tidigare och på senare tid benämns just skifferstenarna som solstenar och man argumenterar för att de med största sannolikhet använts i någon form av rituell dyrkan till solen. Stenarna har hittats intill cirkulära stolpanläggningar och palissader och man har tolkat platserna som kultplatser där rituella praktiker har utövats. De små dekorerade stenarna har blivit en viktig faktor i tolkandet av platserna och specifikt i tolkandet av en neolitisk solkult.

Det är inte mitt mål i denna uppsats att avgöra om det existerat en solkult eller inte på dessa platser utan vill jag titta på hur tolkningsprocessen gått till för att identifiera de platser och praktiker som rituella och jag vill även undersöka vilka argument som används i forskningen för att stötta dessa tolkningar. Jag kommer att utgå från de dekorerade skiffer- och sandstenarna men det är även nödvändigt att undersöka fyndkontexterna omkring som också relateras till ritual och kult eftersom de har påverkat tolkningen av stenarna. Jag kommer inleda med att beskriva de ristade stenarna, platserna Rispebjerg och Vasagård och de anläggningar som identifierats på platserna, andra rituella artefakter samt publicerade tolkningar och argument av materialet. Därefter kommer jag att analysera tolkningarna och

argumenten med hjälp av teorin och analysmetoden kritisk diskursanalys och argumentationsanalys.

1.1. Syfte och frågeställning

I min uppsats kommer jag att utgå från Rispebjerg och Vasagård på Bornholm, Danmark, de enda platser där man hittills påträffat s.k. *solstenar*, och titta på det publicerade materialet. Det har publicerats många artiklar som använder uttrycket solstenar och det är därför relevant att analysera hur man har kommit fram till en sådan tolkning. Mitt syfte är att granska den arkeologiska tolkningsprocessen, vilka aspekter som signalerar solkult enligt forskarna och vilka argument som används för att stödja tolkningarna. Det är viktigt att analysera och diskutera tolkningsprocesser för att man ska förstå hur man har kommit fram till de resultat man kan läsa om. Min uppsats kommer förhoppningsvis bidra till en ökad medvetenhet för arkeologer och en förståelse för hur vårt språk och ordval påverkar förståelsen för vår förhistoria. Jag kommer att arbeta för att besvara följande fråga:

- Hur beskrivs och tolkas de inristade skiffer-och sandstenarna och är argumenten välgrundade och beviskraftiga?

1.2. Teoretiskt perspektiv och metod

1.2.1. Teori

Ett kritiskt diskursanalytiskt perspektiv (CDA) är det som jag kommer att använda mig av i min uppsats. CDA utvecklades på 1980-talet och kännetecknas av att man kritiskt analyserar språkbruket. Diskurs kan definieras på flera olika sätt beroende på vilket perspektiv och teori man använder och inom kritisk diskursanalys definieras diskurs som det sätt man tenderar att uttrycka sig på semiotiskt (tal, text, kroppsspråk etcetera) (Boréus & Seiler Brylla 2018:308). Diskursen som studeras i min uppsats är hur man benämner, tolkar och diskuterar de inristade skifferstenarna på Bornholm sedan man först hittade dem 1995 fram till 2018. Diskurser manifesteras i texter och fakta skulle till viss del inte existera utan sociala konstruktioner i vilka språket är centralt. En inriktning inom det kritiska diskursanalytiska perspektivet är att fokusera på och analysera de ordval som forskarna använt. Att identifiera *nyckelord* är givande eftersom nyckelorden uttrycker föreställningar och de utgör kärnan i kommunikationen och framhäver ett särskilt budskap i texten (Boréus & Seiler Brylla 2018:322). *Solstenar* är ett nyckelord som i detta fall handlar om ett uttryck för en

föreställning om den betydelse som stenarna kan ha haft för trattbägarkulturen på Bornholm under neolitikum (Boréus & Seiler Brylla 2018:322). Ord erhåller makt när de används i ett specifikt sammanhang och ett ord kan påverka läsarnas uppfattning om det man vill beskriva. Forskarna kategoriserar och lägger grunden för ett visst betraktelsesätt med hjälp av de ord de väljer vilket får betydelse i diskursen (Boréus & Seiler Brylla 2018:320) och för hur människor uppfattar de inristade skifferstenarna och deras kontexter.

Som forskare utsätts man för problematiken, den s.k. reflexivhetsproblematiken, att om man accepterar att sanningar är diskursivt producerade effekter och att verkligheten är socialt skapad, hur ska man då som forskare själv förhålla sig till det egna arbetet man producerar? (Winther Jörgensen & Phillips 2000:28). Det krävs att man överväger och redogör för hur man står i förhållande till de diskurser man undersöker och vilka eventuella konsekvenser ens eget arbete bidrar till den diskursiva produktionen av vår omvärld (Winther Jörgensen & Phillips 2000:29). Vad menas med reflexivitet? Det handlar om att medvetandegöra och synliggöra själva tolkningsprocessen (Berggren 2002:20). När man utför en analys så pågår det en samverkan mellan forskarens tidigare erfarenheter och upplevelsen här och nu vilket resulterar i en referensram (Berggren 2002:20). Det innebär att man vill medvetengöra och tydliggöra vilken roll detta spelar i kunskapsprocessen och möjliggöra för en förståelse för de beslut som man tar. I slutänden leder det förhoppningsvis till att forskningen blir mer öppen och flexibel vilket genererar nya tankesätt och perspektiv (Berggren 2002:20).

1.2.2. Metod

Min metod bygger på en kritisk diskursanalys där jag fokuserar på den inriktning som analyserar specifika ordval och jag kommer utföra en deskriptiv och värderande argumentationsanalys. Den deskriptiva delen består av en beskrivning av argumenten och den värderande delen analyserar och värderar argumentens innehåll (Boréus 2018:102). För att rekonstruera argumenten kommer jag använda mig av Arne Næss (1992) *pro et contra*-modell (för och mot) där *pro*argumenten ger stöd åt påståendet och *contra*argumenten talar emot påståendet (Næss 1992:84–86). Första steget är att identifiera tesen och tillhörande argument.

Retorik, läran om vältalighet, består av bland annat av tre centrala begrepp; *logos*, *ethos* och *pathos* (Boréus 2018:93). *Logos* försöker övertyga läsaren genom att vädja till dennes förnufts förmåga, *ethos* är användandet av en viss personlighet för att övertyga läsaren, och *pathos* övertygar genom att väcka känslor och reaktioner hos läsaren (Boréus 2018:93–94). En argumentationsanalys fokuserar på *logos* och är en utveckling av retoriken. De akademiska publikationer som jag kommer analysera försöker övertyga läsaren om att resultaten är

välgrundade och intressanta. Därför är en argumentationsanalys relevant för att beskriva och värdera de presenterade argumenten. Syftet med min argumentationsanalys är att avgöra i vilken mån argumenten stärker eller motsäger en bestämd ståndpunkt (Boréus & Bergström 2012:93). Ett argument är ett eller flera påståenden som består av premisser, underargument och en slutsats. Premisserna tydliggör sambandet mellan argumentet och tesen, de ger stöd åt slutsatsen och stärker argumentets relevans (Fairclough & Fairclough 2012:36).

Underargument stödjer argumenten för att stärka dess hållbarhet. Produkten av ett arguments hållbarhet och relevans kallas för beviskraft. Påståenden är något man hävdar för att övertyga läsaren och en argumentation används för att försvara en viss ståndpunkt (Boréus 2018:100). I min deskriptiva analys kommer jag använda mig av symboler (bokstäver) som representerar strukturens olika delar: "T" framför tesen, "P" framför *pro*argument, "C" framför *contra*argument och "p" framför premiss. Siffran som följer efter bokstaven informerar vart i ordningen de förekommer i texten. Rekonstruktionen av teser och argument sker på svenska (oavsett originalspråk) och de formuleras utifrån min uppfattning av dem.

Ett *logiskt perspektiv* på ett argument innebär att man definierar ett bra argument utifrån tre kriterier; premisserna måste vara rationellt godtagbara, de ska vara relevanta och tillräckliga för att stötta slutsatsen (Fairclough & Fairclough 2012:52). Målet med en värderande argumentationsanalys ur ett logiskt perspektiv är att undersöka argumentens *rationella övertygelsekraft*, vilket innebär att forskaren och författaren ska bestyrka sin tes vilken man argumenterar för genom att tillskriva den ett rationellt stöd och erbjuda tillräckliga skäl för trovärdighet (Fairclough & Fairclough 2012:52). Det som är syftet med analysen är inte att avgöra om tesen är sann eller inte, utan om den är väl underbyggd. Man undersöker *effektiviteten* och *beviskraften* hos argumentet och man ställer sig frågan hur övertygande argumentet är (Boréus 2018:119). I en värderande argumentationsanalys ingår fyra steg; 1. Argumentens hållbarhet, 2. Argumentens relevans, 3. Potentiella argument som har betydelse för tesens hävdande och slutligen 4: Argumentens hållbarhet och relevans vägs samman (Boréus 2018:119).

Det första steget, att undersöka *hållbarheten* av ett argument, innebär att man tittar på dess trovärdighet och rimlighet. Analysen av *deskriptiva argument*, vilka främst används i de texter jag kommer undersöka, ifrågasätter påståendets trovärdighet och presenterandet av vetenskapliga belegg för påståendet (Boréus 2018:119). Utöver deskriptiva argument finns det *normativa argument* som består av krav på handling och är vanliga inom politiken (Boréus 2018:101). Det andra steget i analysen undersöker man argumentets *relevans* och uppfyllnad

av sitt syfte (Boréus 2018:121). Argument kan vara hållbara men saknar relevans för att förstärka dess rationella övertygelsekraft. Det är också viktigt att leta efter hållbara och relevanta argument som inte uppträder i diskussionen. Slutligen väger man argumentens hållbarhet och relevans samman för att utvärdera i vilken mån argumenten stärker påståendet (Boréus 2018:122).

En argumentationsanalys är relevant för min undersökning då den analyserar relevansen, hållbarheten och beviskraften hos argumenten. Argumenten underbygger eller bestrider tesen i texterna om de dekorerade skiffer- och sandstenarna och genom en argumentationsanalys får jag en mer konkret och djupare förståelse för tolkningarna och tolkningsprocessen.

1.3. Avgränsningar

Det som komplicerar avgränsningen något när det kommer till argumentationsanalysen på tolkningar av ”solstenarna” är att det inte verkar råda någon enighet bland forskarna gällande vilka stenar som faktiskt bör inkluderas i begreppet. I några av texterna avgränsar man till att enbart inkludera de stenar som har s.k. solmönstrad ornamentik medan vissa av texterna samlar alla de inristade stenarna under begreppet ”solstenar”. Jag anser det relevant att analysera allt material kring samtliga dekorerade skiffer- och sandstenar som påträffats vid Rispebjerg och Vasagård för att få en helhetsbild av tolkningsprocessen. Det material som jag kommer att utgå ifrån spänner sig från 1995, då de första inristade skiffer- och sandstenarna hittades, och fram till år 2018 då den senaste forskningen kring stenarna publicerades.

För min argumentationsanalys kommer jag att avgränsa materialet till texter om de s.k. solstenarna som publicerats från 2014 och framåt, totalt 7 texter. Detta eftersom de innehåller den senaste forskningen med relevanta tolkningar och argument för min frågeställning. Det vore inte relevant att analysera äldre texter då det har utförts fler utgrävningar som samlat in nytt material vilket har bidragit till utvecklade tolkningarna och argument.

1.4. Forskningshistorik

I detta avsnitt har jag valt att presentera den forskning som publicerats om de ristade skiffer- och sandstenarna eftersom det är min huvudfokus i min text. Jag kommer senare att utföra en argumentationsanalys av texterna så jag kommer enbart kortfattat sammanfatta texternas innehåll. Jag kommer även att presentera forskning som diskuterar en eventuell neolitisk solkult från bland annat de brittiska öarna som kan relateras till de Sydsandinaviska platserna då det finns många liknelser mellan platserna. Dessutom används den brittiska

forskningen som argument för en eventuell solkult på Bornholm vilket gör en presentation av den relevant. Det har även publicerats en del material kring den astronomiska tolkningen av megalitgravar i Sverige och Danmark som är relevant för mitt arbete. Avslutningsvis kommer jag att presentera en kortfattad forskningshistorik om argumentationsanalysmetoden.

1.4.1. Ristade skiffer- och sandstenar

Det har publicerats ett antal texter, förutom grävrappporter och kortfattade sammanfattningar i årsböcker, sedan man först påträffade stenarna 1995 till 2018 (Kaul 1997; Kaul et al. 2002; Nielsen & Thorsen 2010; Nielsen et al. 2014; Nielsen et al. 2014b; Nielsen et al. 2014c; Nielsen et al. 2015; Nielsen & Thorsen 2015a; Nielsen & Thorsen 2015b; Kaul et al. 2016a; Kaul et al. 2016b; Thorsen et al. 2018). Texterna behandlar tolkningen av ornamentiken på stenarna där det råder en enighet om tolkningen av solmönster på de runda stenarna. Stenarnas rituella och religiösa tolkning är beroende av deras rituella kontexter men det är på grund av de ristade stenarna som man relaterar de rituella praktikerna på platsen till en solkult. I de senare publikationerna diskuterar man en separation mellan de s.k. solstenarna och de ”andra” ristade stenarna med geometriska mönster. De geometriska mönstren har tolkats som växt- och markstenar utifrån deras ornamentik men de antas fortfarande ha en koppling till solstenarna eftersom de påträffas i samma kontexter. Under årens gång har det inte publicerats någon tolknings- eller argumentationskritisk text, förutom Flemming Kauls text från 1997. Dock fokuserar han mer på tolkningen av de geometriskt mönstrade stenarna än de runda och cirkelmönstrade.

1.4.2. Neolitisk solkult

Förutom forskningen om de ristade stenarna på Bornholm så har det inte skrivits så mycket om en sen mellanneolitisk solkult eller soldyrkan i Skandinavien. Dock redan 1946 beskriver Knud Thorvildsen två ornamenterade lerskedar från Trattbägarkulturen och han noterar ”...at hele Tegningen med lidt god Vilje kan opfattes som et Solbillede” (Thorvildsen 1946:83). Han vidareutvecklar inte om det rör sig om en specifik solkult eller om ornamentiken enbart ikonografiskt liknar en sol. Birgitta Hårdh och Curt Roslund (1991) undersökte totalt 41 gånggrifter lokaliserade i Skåne och på nordöstra Själland där de mätte ingångarnas orientering och monumentens astronomiska funktion. Man diskuterade inte bara solens betydelse för de neolitiska människorna utan även månen och måncykeln (Hårdh & Roslund 1991:38–39). Göran Henriksson publicerade 1989 sin undersökning om en större grupp gånggrifter vid Falköping där han konkluderade att ingångarna hade riktats mot soluppgången

då den inföll halvvägs mellan vintersolståndet och vårdagsutjämningen (Henriksson 1989:62 ff.). Lars Larsson (1991) diskuterade hur brännandet av flintyxor, mejslar, pilspetsar, skrapor och spån under neolitikum kan uppfattas som människornas försök att skapa kontakt med en metafysisk värld (Larsson 1991:93).

Det har skrivits mycket om rituell astronomi under neolitikum på de brittiska öarna och det jag kommer presentera är bara en liten del av allt som publicerats (Brennan 1983; Burl 1981; Burl 2005; Davis & Rassman 2021; North 1996; O’Kelly 1982; Roberts 2015). Jack Roberts (2015) diskuterar Newgrange monumentet på Irland som är en cirkulär gånggrift som tolkats ha en relation till soluppgången under vintersolståndet (O’Kelly 1982; Roberts 2015:50). Newgrange är daterad till 3200–2900 f.v.t. och förutom monumentets astronomiska formation så förekommer flertalet inristningar på stenarna, bland annat cirklar, spiraler och bågar (O’Kelly 1982:145–146). Det har föreslagits att ornamentiken vid irländska gravkammare representerar sol- och/eller månkult (Brennan 1983). I flertalet texter diskuterar man även palissader, stencirklar och cirkulära stolphålsanläggningar, s.k. ”woodhenges” eller ”kulthus”, och deras arkitektoniska relation till soluppgångar och solnedgångar under sommar- och vintersolstånden (North 1996; Roberts 2015; Davis & Rassman 2021). Aubrey Burl relaterade gånggrifterna vid Inverness, Skottland till viktiga punkter i måncykeln (1981:243 ff.). Han argumenterade dessutom att neolitisk kultpraktik var fokuserad på solen och förfäderna och att dåtidens människors kan ha trott att solen och månen var förfädernas hem och ljustrålade deras ”själar” (Burl 2005:12–16).

1.4.3. Argumentationsanalys

Argumentationsanalysen är en utveckling av den del av retoriken som fokuserar på *logos* och sedan 1950-talet har metoden blivit mer tvärvetenskaplig (Boréus 2018:94). Det finns flera sätt att genomföra en argumentationsanalys på och Kristina Boréus (2018:93–114) presenterar tre alternativ: *pro et contra*-modellen som formulerats av Arne Næss (1992), Stephen Toulmins modell som fokuserar på implicita snarare än explicita premisser (Toulmin 1958:94–145) och Fairclough och Faircloughs modell (2012) som analyserar argumentationer vars slutsatser kräver handling. *Pro et contra*-modellen som jag använder mig av förklaras på ett tydligt sätt i Gunnar Björnsson, Ulrik Kihlbom och Anders Ullholms bok *Argumentationsanalys: Färdigheter för kritiskt tänkande* (2009).

1.5. Topografi och fornlämningsmiljö

För att få en bild av landskapet och den miljö som stenarna påträffades i kommer jag presentera Vasagårds och Rispebjergs topografi och de fornlämningar som blivit undersökta och registrerade.

1.5.1. Vasagård

Topografi

Bornholm består till två tredjedelar av en blottlagd klippig yta bestående av granit eller gnejs medan den lägre delen av ön i söder består av skiffer och sandsten (Iversen et al. 2022:156). Vasagård ligger strax sydväst om Åkirkeby och är topografiskt framträdande i landskapet, placerat på en höjd i närheten av en å och ca tre kilometer från kustlinjen. Læsån som går genom Læsådalen är ca 20 km lång och vid Vasagård har ån slipat ner sig i ett jordlager bestående av grön skiffer, alunskiffer och Komstadkalk (Kaul et al. 2002:120). Vid Vasagård finns en naturlig vadarplats över ån vilket också har givit platsen sitt namn efter det lokala dialektnamnet "Vasa" som betyder vada (Kaul et al. 2016:12). Norr om Vasagård sträcker en äng ut sig. På den västra sidan består marken av ett skifferlager och på en höjd i öster består marken av en blandning av skiffer, kalksten och moränlera (Kaul et al. 2002:120). Vasagård Öst och Väst delas av Læsån och marken på östra sidan är kuperad medan den är mestadels platt på den västra.

Fornlämningsmiljö

1984 inledde Bornholms Museum och Nationalmuseet i Köpenhamn ett gemensamt forskningsprojekt där målet var att undersöka Bornholms bebyggelse under yngre stenålder (Nielsen 1989:63). Vid en höjd nordöst om Vasagård i Åker hade man i flera år påträffat fragment av brända flintyxor (Nielsen 1989:68). Finn Ole S. Nielsen menade att de hade haft en välgrundad misstanke om att det kunde ha funnit en så kallad Sarup I-anläggning under markytan och när det sensommaren 1988 gjordes en provgrävning på platsen bekräftades dessa antagningar och man daterade anläggningen till 3500–3300 f.v.t. (Nielsen 1989:68). Man fann även system-diken som daterades till omkring 3400 f.v.t. De såg ett samband mellan anläggningen och samtliga dösar och gånggrifter som fanns i närheten eftersom anläggningen ligger placerad mitt emellan dem. Man fann även spår efter en 500–600 år yngre anläggning med träpalissader, liknande som man senare påträffade vid utgrävningarna i Hyllie i Malmö, Skåne (Nielsen 2014:14). Testgrävningen följdes upp med en större

utgrävning 1993, ett samarbete mellan Bornholms Museum och Nationalmuseet. De flesta fynden daterades till mellan 2900–2800 f.v.t. och på grund av keramikornamentikens särskilda kännetecken så blev denna fas av neolitikum på Bornholm döpt efter platsen; ”Vasagård-fasen” (Thorsen et al. 2018:8).

1992 lokaliserade man ytterligare en Sarup I-anläggning på den västra sidan om Læsån när man studerade flygfoton och 1994 gjordes en mindre utgrävning på platsen som bekräftade det man sett på flygfotona. 2007 utförde Bornholms Museum magnetometerundersökningar som sedan geofysiker från Kiels universitet fortsatte med åren 2011 och 2015 och dessutom grävdes ett 200 m stort sökschakt tvärs över den västra delen år 2007. Dessa undersökningar ligger till grund för de utgrävningar som senare gjordes mellan 2012–2018 (Thorsen et al. 2018:8). Under dessa utgrävningar påträffades cirkulära stolpanläggningar, s.k. ”woodhenges”, vilka tolkas ha haft en rituell funktion. Utgrävningarna som utfördes mellan 2014–2017 utfördes i samarbete mellan arkeologistuderanter från Aarhus Universitet och Köpenhamns Universitet och när man fokuserade på systemdikena kring den palisserade hägnaden 2016 och 2017 fann man skålformationer på två större stenar som man argumenterar kan dateras till uppförandet av gravmonumentet under neolitikum (Iversen et al. 2022:159).

Vid Vasagård finns Bornholms största gravmonument med en dös i den östliga delen som daterats till ca 3600–3400 f.v.t. och en gånggrift i den västliga delen med dateringen 3400–3300 f.v.t. (Nielsen & Kofod 2006:11). Vid en undersökning av monumentet 1894 påträffades fynd som daterades till yngre bronsålder (1100–500 f.v.t.) vilket vittnar om att monumenten använts och haft betydelse långt efter att det först uppfördes.

1.5.2. Rispebjerg

Topografi

Rispebjerg återfinns ca 8 km sydöst från Vasagård och landskapen på båda platserna påminner väldigt mycket om varandra. Rispebjerg ligger placerat på en väl-dränerad underjord av lerskiffer och är topografiskt framträdande i landskapet på ett backparti mellan Peders- och Povls kyrkor (Nielsen 1998:83, Nielsen et al. 2014c:107). Den högsta delen av backen avgränsas i väst med branta backar och den halvbågeformade Öle Å slingrar sig nedanför backarna (Nielsen et al. 2014c:107). Liksom vid Vasagård består jordlagret av skiffer och massvis av skifferflagor påträffas i lerjorden.

Fornlämningsmiljö

Nationalmuseet i Köpenhamn utförde utgrävningar vid Rispebjerg 1950 till 1958 där de undersökte vallanläggningar till en Ringborg som dateras till järnålder, omkring år 0, men man fann även spår från en neolitisk bosättning tillhörande sen trattbägarkultur (Nielsen et al. 2014c:107). 1954 togs ett geodetiskt flygfoto över Rispebjerg och då uppenbarades tillväxtskillnader som antydde att det funnits en yttre cirkulär vall (Nielsen 1998:83) och liknande spår identifierades på ett flygfoto taget 1989 vilket ledde till att Bornholms Museum utförde utgrävningar 1995 för att undersöka detta. Vid utgrävningarna fann man fler fynd som daterades och identifierades till sen trattbägarkultur och med hjälp av långa testschakt kunde man konstatera att det funnits, precis som vid Vasagård, kraftiga palissader (Nielsen et al. 2014c:108). 1995 gjordes de första utgrävningarna vid den södra delen av platsen som kallas Borggård och då fann man spår från yngre stenåldern och man fann resterna av en jordvall tillhörande den yttre ringvallen som man observerat på flygfotot från 1954 (Nielsen 1998:83).

Vid de arkeologiska undersökningarna 1995–2001 påträffades fyra anläggningar som följt efter varandra på samma plats och den äldsta har blivit daterad till 2900–2700 f.v.t. 1995 påträffades en så kallad Vasagårdanläggning (Nielsen 2014:14). Efter det har tre palissadinhägnader avlöst varandra. Både innanför palissaderna och utanför har man hittat spår efter boplatser i form av fintaavslag, slipsten och sten- och flintredskap (Nielsen & Kofod 2006:67). Man har även hittat 26 cirkulära stolphålsanläggningar i nära anslutning till palissaderna. 2008 utfördes en mindre arkeologisk undersökning i samband med ett parkeringsbygge och 2011 gjordes en geometrisk kartläggning av platsen (Nielsen 2014:14). Till skillnad mot Vasagård finns det ingen Sarup-anläggning på platsen med system-diken.

1.6. Materialpresentation

I ovanstående kapitel nämns en rad olika anläggningar och artefakter som jag kommer beskriva mer ingående i detta kapitel. Detta är relevant eftersom solstenarna påträffades i samma kontext vilket har påverkat tolkningarna. Inledningsvis presenterar jag de sju texter som jag kommer använda mig av i min argumentationsanalys.

1.6.1. Texter

I argumentationsanalysen undersöker jag sju olika texter som behandlar skiffer- och sandstenarna från Rispebjerg och Vasagård. Anledningen till att jag valt dessa texter är att de är de senast publicerade texterna om de dekorerade skiffer- och sandstenarna. För att få en

helhetsbild över materialet om stenarna har jag inkluderat alla texter publicerade mellan 2014–2018, oavsett i vilket medium de publicerats, så länge som de bygger på relevant forskningsmaterial och är författade av forskare med god kännedom om det arkeologiska materialet som berörs.

De första två texterna är kapitel från boken ”Solstensoen” (Nielsen et al. 2014a). Boken beskriver Bornholms neolitiska historia med stort fokus på de dekorerade skiffer- och sandstenarna. Båda texterna är skrivna av Poul Otto Nielsen, Finn Ole S. Nielsen och Michael S. Thorsen. Poul Otto Nielsen är arkeolog som varit delaktig i forskningsprojektet om Bornholms bebyggelse från yngre stenåldern sedan 1984 och han har varit ansvarig för de förhistoriska samlingarna på Nationalmuseet i Köpenhamn. Finn Ole S. Nielsen är arkeolog, tidigare chefsarkeolog för Bornholms Museum, som ansvarat för forskningsprojektet på Bornholm och Michael S. Thorsen är arkeolog vid Bornholms Museum. Texterna är relevanta att analysera då de hänvisar till grävrapporter och är författade av arkeologer som medverkat vid utgrävningarna och som arbetat med materialet personligen. Dock är texterna mer beskrivande än analyserande vilket försvagar analysen något.

Den tredje texten ”Vasagård på Bornholm – palisader, solsten og et 4,900 år gammelt, dekoreret kulthus” (2015) är skriven av Poul Otto Nielsen, Jens-Björn R. Andresen och Michael S. Thorsen. Jens-Björn R. Andresen är professor vid avdelningen för förhistorisk arkeologi vid Aarhus Universitet som deltagit vid utgrävningar på Bornholm och texten är publicerad i tidskriften *Nationalmuseets Arbejdsmark*. Tidskriften publiceras en gång om året och innehåller vetenskapliga artiklar. Författarna har medverkat vid utgrävningarna vilket förstärker textens relevans, dock är texten mer beskrivande än analyserande.

Den fjärde texten består av två delar av en artikel, ”Solsten” och ”Rispebjerg og Vasagård” (2015a+b), som publicerades i tidskriften *SKALK*. *SKALK* är en populärvetenskaplig tidskrift som publicerar artiklar som är lättförståeliga för en bred publik. Även om artikeln inte är så analyserande så är den baserad på forskning och är skriven av Poul Otto Nielsen och Michael S. Thorsen.

Den femte texten ”Lys over land” (2016b) är också publicerad i tidskriften *SKALK* och är författad av Flemming Kaul, Jens-Björn R. Andresen och Michael S. Thorsen. Flemming Kaul är arkeolog, kurator och forskare vid Nationalmuseet i Köpenhamn och är mest känd för sitt arbete om bronsålderns ikonografi och kosmologi. Texten är kortfattad men behandlar de

dekorerade skiffer- och sandstenarna mer djupgående än tidigare artiklar i *SKALK* och belyser nyare forskning gällande de så kallade växt- och markstenarna.

Den sjätte texten ”Recent finds of Neolithic miniature rock art on the island of Bornholm – including topographic motifs” (2016a) är publicerad i *Adoranten*, årskrift för Scandinavian Society for Prehistoric Art, som publicerar vetenskapliga artiklar som blivit lästa och granskade av ämnesexperter innan publicering. Texten är författad av Flemming Kaul, Jens-Björn R. Andresen och Michael S. Thorsen. Texten är analyserande och undersöker den senaste forskningen kring ristade skiffer- och sandstenar, ornamentiken och dess funktion och innebörd.

Den sjunde och sista texten är en grävrappport från utgrävningarna vid Vasagård 2012–2018 (Thorsen et al. 2018). Texten är skriven av Michael S. Thorsen, Finn Ole S. Nielsen och Poul Otto Nielsen och den innehåller ett beskrivande och analyserande kapitel om de ristade skiffer- och sandstenarna.

1.6.2. Ristade skiffer- och sandstenar

Första gången man påträffade de ornamenterade stenarna var 1995 när man grävde vid Rispebjerg. Då fann man 5 stenar eller fragment av stenar och totalt under åren har man hittat fler än 20 liknande stenar från Rispebjerg (Kaul 1997, Nielsen 2000, Kaul et al. 2002, Nielsen et al. 2014c, Kaul et al. 2016:11) och 541 vid Vasagård (Thorsen et al. 2018:17). I Nationalmuseets arbetsmark 2002 beskrivs en av stenarna som ett av de ”finaste” fynden från utgrävningarna vid Rispebjerg. Det är en medvetet rundad sandsten som har koncentriska cirklar och korta linjer som strålar ut från mitten (Fig. 1, s. 5) (Kaul et al. 2002:130). Stenarna är små, ca 2,5–5 cm i diameter, flata och består oftast av skiffer- eller sandsten. Stenarna som i några av texterna benämns som ”solstenar”, på grund av deras runda form och dekorationerna som bland annat består av en koncentrisk cirkel och linjer som går från cirkeln i mitten ut mot kanterna (Kaul et al. 2016:11). Några av de runda stenarna har vad man kallar för spindelvävsmönster (Fig. 2 och 7a). Intressant nog finns det inga stenar som ser likadana ut och det är bara de runda stenarna som har cirkulära dekorationer (Kaul et al. 2016:21). Några av stenarna har en mer fyrkantig- eller njurlik form och ornamentiken med geometriska mönster har bland annat tolkats till

Fig. 2. VAS#1708 Sten med spindelvävsornamentik från Vasagård. Foto: John Lee. Källa: Nationalmuseet, Danmark.

Fig. 3. VAS #1567 från Vasagård med växtliknande mönster, ca 3 x 3 cm. Foto: Bornholms Museum.

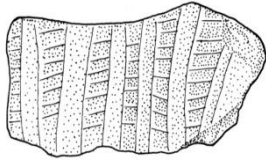

Fig. 4. Ornamenterad sten från Rispebjerg med steg-mönster. Teckning: Bjørn Skaarup, Nationalmuseet Köpenhamn.

växt-mönster (Fig. 3), steg-mönster (Fig. 4), rektangulära mönster (Fig. 5) och så kallade ”markstenar” (Fig. 6) vars ornamentik liknar ett slags fältsystem (Kaul et al. 2016:22). Stenarna, oavsett form och ornamentik, påträffas i samma kontext i stolphålen intill palissaderna och de cirkulära stolpanläggningarna (Kaul et al. 2016:22). I vissa fall är stenarna medvetet fragmenterade innan deponering vilket man

tolkat har skett i en rituell kontext (Kaul et al. 2016:22). Ett praktexempel för en så kallad solsten påträffades vid utgrävningarna 2016 vid Vasagård (Fig. 7a och 7b). Den mäter 4 cm i diameter och har vad man tolkat som en ”sol-sida” (Fig. 7a) och en ”mån-sida” (Fig. 7b) (Kaul et al. 2016:13).

Fig. 5. VAS #682 från Vasagård med rektangulära mönster. Foto: Bornholms Museum.

Fig. 6. VAS#3730 från Vasagård med så kallat fält-mönster. Foto: Rogvi N. Johansen, Foto/Medie Moesgaard.

Fig. 7a. VAS#3770 från Vasagård med sol-mönster. Foto: Rogvi N. Johansen, Foto/Medie Moesgaard.

Fig. 7b. VAS#3770 från Vasagård med mån-mönster. Foto: Rogvi N. Johansen, Foto/Medie Moesgaard.

1.6.2.1. Lerskivor

Lerskivorna nämns oftast i samband med ”solstenarna” då de påminner om varandra i både utformning och halvcirkelformad ornamentik (Kaul et al. 2002; Nielsen et al. 2014b; Nielsen et al. 2014c; Nielsen et al. 2015; Kaul et al. 2016). De har även påträffats i samma kontexter och därför är det också relevant att jag beskriver dessa mer ingående.

Lerskivor från neolitiska bosättningar och trattbägarkultur är relativt vanliga och har påträffats på flera platser i Europa, bland annat i Sydskanandinavien och norra Tyskland (Davidsen 1974:5–7). Redan 1854 påträffades två ornamenterade lerskivor i en dös vid Bognæsgård, Danmark och de daterades till tidig mellan-neolitikum (Davidsen 1974:5). Man

har också påträffat lerskivor med halvcirkelformad ornamentik längs kanterna vid bland annat danska Trelleborg, Flædemose och As Vig, Vejle (Davidsen 1978:103–104). Vid Trelleborg, Danmark, hade en av lerskivorna tre koncentriska skåror runt ett excentriskt hål och bågar av tandavtryck längs kanterna (Davidsen 1978:33; Kaul et al. 2016:29).

Redan vid utgrävningarna 1988 vid Vasagård påträffades dekorerade lerskivor som daterades till sen trattbägarkultur (Nielsen 1989:16) och 1993 påträffades fler lerskivor i stolphålen till palissaderna tillsammans med brända och obrända ben (Nielsen & Nielsen 1994:134). Även vid stolphålen till de cirkulära stolpanläggningarna har man påträffat lerskivor med halvbågeformad ornamentik (Nielsen et al. 2014b:96). Även om ornamentiken har utförts med olika tekniker på olika geografiska platser så påminner de om varandra ikonografiskt och de har även påträffats i liknande kontexter.

1.6.3. Inhägnade anläggningar och palissader

Vid både Vasagård och Rispebjerg har man påträffat inhägnade anläggningar och palissader som fått specifika benämningar, s.k. Sarup-anläggningar och Vasagårdanläggning. Tolkningarna av anläggningarna har haft betydelse för tolkningarna av solstenarna vilket gör dessa relevanta för min analys. Vid Vasagård har man tolkat den äldre inhägnade anläggningen som en Sarup I-anläggning och de yngre palissaderna som Vasagårdanläggning. Även vid Rispebjerg påträffades en Vasagårdanläggning. För att få en tydligare bild över hur anläggningarna varit konstruerade och vilka troliga funktioner de kan ha haft så följer härnäst en mer ingående beskrivning.

1.6.3.1. Sarup-anläggningarna I och II

Sarup I och II är inhägnade anläggningar som återfinns på sydvästra Fyn, Danmark, och de ligger topografiskt på en sandigt näs i ett flackt hedlandskap och anläggningarna påträffades precis intill mötet mellan två åar; Hårby ån och Möllebäcken. Mellan åren 1971 och 1984 grävdes platsen ut och man kunde konstatera att det funnits inhägnade anläggningar från neolitikum liknande de anläggningar som påträffats i Michelsberg-, Chassén- och Windmill Hill kulturerna (Andersen 1997:15). Sarup är den första platsen i södra Skandinavien där man påträffat sådana anläggningar och som utförligt undersökts och forskats kring vilket ligger till grund för att platsen används som modell för liknande platser tolkningar. Poul Otto Nielsen skrev 2004 en artikel om sexton olika inhägnade anläggningar i västra Europa daterade till neolitikum där han diskuterar deras troliga funktioner och roll i det neolitiska samhället. De

tolkningar som Nielsen presenterar om de inhägnade anläggningarnas funktion, inkluderat anläggningen vid Vasagård, bygger på forskningen kring Sarup I (ca 3400 f.v.t.) och Sarup II (ca 3250 f.v.t.). De inhägnade anläggningarna kan ha fungerat som en mötesplats för människor som deltog i ceremonier och ritualer samt fungerat som ett centrum för kommunikation (Nielsen 1999:133, Klassen 2014: 239–247, Kaul et al. 2016:12). Vid den tidpunkt som anläggningarna användes bodde troligtvis människorna på mindre boplatser spridda i landskapet och det skulle stötta teorin om anläggningarna som stora samlingsplatser (Nielsen et al. 2014b:85).

Sarup I

Sarup I är daterad till ca 3400 f.v.t., den så kallade Fuchsbergfasen, en period som pågår i övergången mellan tidig- och mellan neolitikum (Andersen & Madsen 1978). Det inhägnade området inkluderar totalt 8,5 hektar och det fanns även spår av en palissad (Andersen 1997:29). Palissaden har fungerat som en gräns mellan de yttre system-dikena och det inre området. Påträffandet av mänskliga ben i dikena och intill palissaderna spelar en viktig roll i tolkandet av platsernas funktion. Man påträffade inga hela kroppar vid utgrävningarna utan enbart mänskligt käk- och skallben i system-dikena och ett bränt ben ifrån människa intill palissaden (Andersen 1997:308). Man har därför kommit fram till att platsen mest troligt har använts vid behandlandet av den döda kroppen och fungerat som en tillfällig begravningsplats där man senare grävt upp kvarlevorna och placerat dem i deras permanenta viloplats i exempelvis dösar och gånggrifter som är samtida med Sarup I-anläggningar (Andersen 1997:307). Platserna var troligtvis ämnade för folksamlingar och rituella praktiker där bearbetning och manipulation av mänskliga kvarlevor skedde inom området för de inhägnade anläggningarna. Man hittade även andra objekt nedgrävda som exempelvis keramik innehållandes spannmålsfrö, redskap i flinta och stridsyxor (Andersen 1997: 58–62). En polerad tjockskaftad flintyxa hittades nedgrävd med eggen uppåt intill ett stolphål i den inre palissaden och några gropar i de centrala områdena av boplatser innehöll redskap av flinta eller keramikfragment som tolkas som offergåvor (Nielsen 2004:26). Man påträffade också under utgrävningarna fyra mindre cirkulära stolpformationer, s.k. ”woodhenges”, och sådana konstruktioner påträffades första gången vid en trattbägarbosättning vid Nedre Grødbygård, Bornholm och den tolkades som en rituell anläggning (Nielsen & Nielsen 1991). Liknande anläggning påträffades även vid Sarup II. De s.k. ”woodhenges” har tolkats som kulthus vilka kommer att presenteras mer ingående nedan.

Vid Vasagård påträffades som tidigare nämnt en Sarup 1-anläggning vilken daterades till 3500–3300 f.v.t. och var samtida med uppförandet av dösarna i området (Nielsen et al. 2015:53). Det påträffades två breda rader med system-diken som formar en halvbåge på höjdens högsta del (Nielsen et al. 2014b:82). System-dikena vid Vasagård tolkas som tillfälliga gravplatser för de avlidna innan de slutligen placerades i dösar eller gånggrifter (Nielsen et al. 2015:53).

Sarup II

Sarup II dateras till Klintebakkefasen som är en period under början av mellanneolitikum ca 3250 f.v.t. (Andersen 1997:64). Det inhägnade området som daterats till denna fas mäter ca 3,5 hektar och precis som vid Sarup I hittades spår av en träpalissad. Palissaden fungerade som en barriär mellan de yttre system-dikena och det inre området. I Sarup II påträffades inga mänskliga ben i dikena men brända ben hittades i stolphålen till träkonstruktionen med en semi-cirkulär dikesform runt omkring (Andersen 1999:249–250). Praktiker relaterade till begravningsceremonier antas ha tagit plats inom palissaderna under Sarup II.

1.6.3.2. Vasagårdanläggning

Vid Vasagård påträffades, ca 70 m från system-dikena, stolphål från fyra kraftiga palissader. Palissaderna stod i en riktning mot ett stenblock med skålgropar inristade och man fann i området omkring stenblocket både flinta, ben, tänder och en 8 cm skifferyxa som dateras till sen trattbägarkultur 2900–2800 f.v.t. (Nielsen et al. 2014b:89). Det går dessvärre inte att datera när skålgroparna blev inristade men stenen tycks ha haft en betydelse för den sena trattbägarkulturen med tanke på artefakterna som påträffas runt stenen. Även på den västra sidan om Læsån påträffades under testgrävningar 2013 spåren efter palissader som mätt ca 200 m i västlig riktning och området mellan de östliga- och västliga palissaderna mäter ca 600 m (Nielsen et al. 2014b:90).

Vid utgrävningarna 1995–1996 på Rispebjerg återfanns 13–14 palissaddiken, varav några var dubbla palissader, och 5 cirkulära stolpanläggningar (”woodhenges”, ”kulthus”) varav två av dessa hade dubbla palissader som ledde fram till dem (Kaul et al. 2002:130, Nielsen et al. 2014c:108). De yttre palissaderna inhägnar ett område på 6 hektar och man påträffade lerkärl, ornamenterade lerskivor, brända och obrända redskap av flinta och solstenar (Nielsen et al. 2014c:108).

Brännandet av flintredskap vid både Vasagård och Rispebjerg tolkas som en representation av rituell praktik eftersom flinta inte finns naturligt på Bornholm (Nielsen et al. 2015:52) och brännandet av flinta skapar spektakulära ljud och rörelser (Larsson 1991). Den tidigare inhägnade platsen vid Vasagård (Sarup I-anläggning) ansågs viktig och helig eftersom man återanvände platsen både som samlingsplats, rituell arena och boplats (Nielsen 2004:28). I Europa omvandlades flera tidigare inhägnade platser under 3200–2800 f.Kr. till stora boplatser och i Tyskland har man bland annat tolkat platserna som försvarsanläggningar vilket man inte fokuserat på när man diskuterat platserna i södra Skandinavien (Nielsen 2004:29).

1.6.4. ”Kulthus”

Vid utgrävningarna av Nedre Grødbygård, Bornholm 1986 och 1988 grävde man fram två cirkulära stolpanläggningar som daterades till 2800–2700 f.v.t. och ytterligare tre anläggningar vid utgrävningarna 1990 (Nielsen 1989:17, 21, Nielsen & Nielsen 2014:134). Vid senare utgrävningar påträffas liknande anläggningar vid både Vasagård och Rispebjerg. Vid Rispebjerg påträffades bränd lera, nedgrävda ben från en ko, fragment av yxor, bränd flinta och brända ben (Nielsen & Thorsen 2015:19). Det återfinns totalt 21 cirkulära stolpanläggningar innanför palissaden och 5 utanför (Nielsen & Thorsen 2015:20). En av anläggningarna anses extra intressant eftersom nära centrum av anläggningen påträffades en flat sandsten som tolkas till ett altarbord eller offersten (Nielsen et al. 2014b:99, Nielsen & Thorsen 2015:21). I stolphålen påträffades bland annat fragment av brända flintyxor, fragment av lerkärl och lerskivor, brända djurben, tre bärnstenspärlor och tre solstenar (Nielsen et al 2014b:99, Nielsen & Thorsen 2015:22). Man påträffade även bränd lerklining vilket beskrivs mer ingående i avsnittet ”lerklining” nedan. Lerkliningen och dess karaktär bidrar till tolkningen av de cirkulära stolpanläggningarna som ”kulthus” då man anser att ornamentiken påminner om ”solstenarna” och lerskivorna och deras ”strålande sol” (Nielsen et al. 2014b:99).

Fig. 8. Rekonstruktion av en cirkulär anläggning vid Rispebjerg.

1.6.4.1. Lerklining

Lerkliningen som påträffades vid utgrävningarna 2014 vid Vasagård Väst hittades i stolphålen till den cirkulära stolpanläggningen (Fig. 9 och 10). Det finns märken och avtryck på lerkliningens baksida som visar att den har suttit på en träkonstruktion (Nielsen et al. 2014b:98–99, Nielsen & Thorsen 2015:22). Troligen är det resterna av en väggpanel som suttit på den runda anläggningen. På framsidan är de dekorerade med parallella rader av korta, avlånga streck samt parallella fåror som omger runda ytor och inuti ytorna har det suttit rosetter (Nielsen et al. 2014b:98–99, Nielsen & Thorsen 2015:23). På tre av fragmenten hittade man små rester av brända djurben (Fig. 9). Man påträffade även lerklining intill palissaden så troligen har även den varit dekorerad med ornamenterad lerklining.

Fig. 9 VAS#1688 Ornamenterad lerklining med fragment av brända djurben. Foto: Anne Moesgaard. Källa: Nationalmuseet, Danmark.

Fig. 10. VAS#1691 Ornamenterad lerklining. Foto: Anne Moesgaard. Källa: Nationalmuseet, Danmark.

2. Analys

I det första avsnittet kommer jag att beskriva hur tolkningsprocessen har sett ut sedan man hittade de första inristade skiffer- och sandstenarna 1995 till de senast publicerade texterna 2018. I det andra avsnittet utför jag en argumentationsanalys som inleds med en deskriptiv analys och sedan följer en värderande analys.

2.1. Tolkningsprocessen

1995 påträffades som sagt de första fem ornamenterade skiffer- och sandstenarna vid Rispebjerg. Stenarna beskrivs samma år i tidskriften ”Arkæologiske udgravninger i Danmark” som dekorerade med geometrisk ornamentik och det nämns ingenting om någon koppling till solen (Nielsen P.O. 1996:70, Nielsen F.O. 1996:143). Två år tidigare hade man identifierat en Sarup-anläggning vid Rispebjerg. Man fann bland annat fynd som relaterades till rituella

praktiker vilket gjorde att man tolkade anläggningen som en plats avsedd för rituella praktiker, en boplats eller fästning (eller alla tre) (Nielsen & Nielsen 1994:134). Det tidigaste nämnandet av liknelser till solen, som jag kan hitta i texterna, sker redan ett år efter att man påträffat de första stenarna. Det står skrivet under en bild på en ornamenterad skiffersten från Rispebjerg att den har solmönster inristade (Watt 1996:55). Det står ingenting mer ingående än så i texten. 1997 skriver Flemming Kaul en något kritiserande text i tidskriften *SKALK* om stenarna från Rispebjerg. Kaul beskriver hur man påträffat liknande stenar på andra platser, bland annat en ornamenterad kalkstensflisa vid Hindbymosse i Malmö, fyra ristade sandstenar vid Östra Vemmenhög och en sandstensflisa med ristade tvärstrecksmonster vid Grødby, Bornholm (Kaul 1997:10–12). Han föreslår att stenarna kan ha fungerat som någon sorts amuletter men eftersom de inte har hål kan man inte ha burit dem som smycken (Kaul 1997:13). Han ställer också frågan i texten om de helt enkelt varit ett sorts tidsfördriv eller ett sätt att öva sig på att teckna mönster (Kaul 1997:13). 1998 påträffas två cirkulära stolphålsanläggningar vid Rispebjerg som man tolkar som relaterade till rituella praktiker och kult (Thorsen 1999:148–149) och ytterligare en rund anläggning påträffas 1999 tillsammans med en ornamenterad skiffersten. Benämningen ”solsten” används första gången 2002 i ”Arkæologiske udgravninger i Danmark 2001” (Thorsen 2002:123) och i ”Bornholms Museum, Bornholms Kunstmuseum 2000–2001” (Nielsen 2002:92). Vid den tidpunkten hade man grävt ett antal år vid Rispebjerg och påträffat ca 20 ornamenterade skifferstenar med diverse mönster. Dessutom hade man identifierat cirkulära stolpanläggningar, s.k. ”woodhenges”, offerfynd i form av flintredskap och brända ben vilket ledde till att man ganska säkert tolkade de ristade skifferstenarna som rituella deponeringar.

2002 publiceras en större text i Nationalmuseets arbejdsmark där man diskuterar stenarna mer ingående och man presenterar även vilka argument som använts för tolkningarna. Det föreslås i texten att cirkelmönstren på stenarna är solbilder då flera av cirklarna har korta linjer som strålar ut från cirkeln i mitten (solens strålar) (Kaul et al. 2002:134). Man argumenterar också för att solen bör ha varit betydelsefull för den jordbrukande trattbägarkulturen och den kan dessutom ha spelat en roll i en s.k. döds Kult som knyts till gånggrifter på olika platser i Europa. Det är knappast någon tillfällighet att ingångarna till gånggrifterna i Danmark ofta riktas mot sydöst, solens uppgång under vintersolståndet. Dock är de ristade stenarna inte samtida med uppförandet av gånggrifterna och tolkningen av stenarna som solstenar är osäker. Dock anser Kaul, Nielsen och Nielsen att de ornamenterade stenarna ganska säkert varit knutna till någon form av religiös praktik. (Kaul et al. 2002:134).

Det tar några år, sedan publiceras det 2010 "Solkult på Rispebjerg" vilket ganska tydligt presenterar tolkningen redan i rubriken. 2014 publiceras boken "Solstensoen" vilket också är en tydlig markering för hur man tolkar stenarna och vilken betydelse de har för tolkningen av platserna. 2016 sker det en förändring då man påträffar en sten med ett nytt sorts mönster som får benämningen "marksten" (Kaul et al. 2016a:14). Man börjar nu fokusera forskningen på de "andra" ristade stenarna och man föreslår i grävrappporten från 2018 att man framöver bör separera de s.k. solstenarna från de geometriskt mönstrade stenarna, s.k. växt- eller markstenar (Thorsen et al. 2018:17).

2.2. Argumentationsanalys

I den deskriptiva analysen beskrivs och rekonstrueras argumenten enligt Næss (1992) *pro-* och *contra*metoden som tidigare nämnts. Det innebär att jag kommer identifiera tesen i varje enskild text som jag analyserar och alla tillhörande *pro-* och *contra*argument. "T" kommer skrivas framför tesen, "P" för *pro*argument, "C" för *contra*argument och "p" för premiss (Tabell 1). Ett exempel: Om det skrivs P₁P₂ så betyder det att P₂ är det andra argumentet (i den ordning de förekommer i texten) som direkt stöder tesen och P₁ är ett underargument som stöder det argumentet.

Tabell 1.

Symboler	
T	Tes
P	<i>Pro</i> argument
C	<i>Contra</i> argument
p	Premiss

I den värderande analysen, som sker direkt efter varje texts deskriptiva del, avgörs argumentens underbyggnad genom att undersöka deras hållbarhet och relevans. När hållbarheten och relevansen sedan vägs samman så får man argumentens beviskraft. Analysen präglas av min förståelse för ordet "kult" vilket gör det nödvändigt att redogöra för hur jag tolkar och definierar ordet. Kult består av ceremoniella och rituella handlingar, så som vördnadsfull dyrkan i organiserade former.

2.2.1. Text 1:

"VASAGÅRD – STENALDERBOENDERNE SAMLINGSPLADS VID LÆSÅEN"

(NIELSEN ET AL. 2014B)

T:	På grund av förekomsten av strålmotiv på de små stenskvivorna har de fått benämningen "solsten". Ornamentiken kan ses som ett uttryck för en solkult hos dåtidens bondebefolkning.
P₁:	Stenskvivorna har medvetet formats runda med inristade mönster som bland annat utgår från stenens mittpunkt, vissa har en cirkel i mitten och halvbågar längs kanterna.

C₁:	De kan ha fungerat som spelbrickor precis som tolkningen av de runda stenslivorna av flinta från samma period påträffade på andra platser.
C₂:	Möjligtvis att förstenade graptoliter i Dicellograptus-skiffern kan ha inspirerat till de konstnärliga mönstren.
P₂:	Solstenarna påträffas i vad som tolkats som rituella kontexter, bland annat i stolphålen till de s.k. "kulthusen".
P₃:	Solstenarna påträffas i samma kontext som dekorerade lerskivor och lerklining som har liknande ornamentik som solstenarna, med strålande linjer och cirklar.
C₁P₁:	Vissa av stenarna har inga mönster som påminner om solen och de är inte heller runda till formen.
P₁C₁P₁:	De stenar som har en icke-cirkulär form kan vara fragment av något större och vilken form de ursprungligen har haft är svårt att veta.
P₄:	Placeringen av stenarna, i bland annat system-dikena, berättar något om deras funktion och mängden stenar som påträffas på dessa platser visar på medveten handling.

Tesen i den första textens argumentation lyder: "solstenarnas ornamentik som ett uttryck för en solkult". Av detta påstående dras slutsatsen att forskarna anser att soldyrkan var en rituell praktik under neolitikum vid Vasagård. Det förekommer ett antal *proargument* där P₁ syftar till öka hållbarheten av påståendet genom att lyfta fram stenarnas form och ornamentik som påminner om en sol. Formen och ornamentiken är relevant för tesen eftersom det är en uttrycksform som använts och fortfarande används idag för att uttrycka idéer och budskap. I P₂ lyfts kontexten fram vilket ökar både påståendets hållbarhet och relevans. P₃ ökar ornamentikens relevans eftersom ju fler artefakter som uttrycker liknande symbolism desto större betydelse i dåtidens samhälle kan man anta att de har haft. Hållbarheten är inte lika tydlig eftersom man måste då först anta att lerskivorna och lerkliningarna representerar en soldyrkan innan man ser hur deras närvaro ökar påståendets trovärdighet. P₄ syftar till att öka hållbarheten och relevansen hos påståendet genom att peka på antalet artefakter som påträffats och att de har medvetet placerats där vilket har stor betydelse i sammanhanget.

Det förekommer också *contraargument* där C₁ och C₂ föreslår andra funktioner som stenarna kan ha haft genom att hänvisa till liknande fynd från andra platser och ornamentikens alternativa budskap. C₁ hänvisar dock till stenar av annan art vilket försvagar dess relevans. C₁P₁ syftar till att minska hållbarheten genom att påpeka hur vissa av stenarna inte är rundade och att det inte går att se någon liknelse till solen. I P₁C₁P₁ försvagas *contraargumentet* eftersom de icke-rundade stenarna oftast är fragment av något större och hur de ursprungligen har sett ut är omöjligt att säga.

I den första texten är strukturen tydlig och *proargument* fyller sin funktion att öka tesens trovärdighet. *Proargumenten* har högre beviskraft än *contraargumenten* och därför kan man

anta att tesen är hållbar. Solsymbolismen på stenarna, lerklining och lerdiskar och den rituella kontexten är övertygande argument för att solen haft en betydelse i de rituella praktikerna vid Vasagård under neolitikum. Dock ställer jag mig frågan vilken betydelse de stenar som inte har solmönster och som inte är rundade? Att samla alla dekorerade stensivor under samma benämning försvagar tesen.

2.2.2. Text 2:

”RISPEBJERG. EN CENTRALPLADS FRA SEN TRAGTBÆGERKULTUR” (NIELSEN ET AL. 2014C)

T:	Solstenarna som en del av rituella offringar till solen.
P₁:	Några av stenarna har genom sina slipade kanter formats nästan helt cirkelrunda.
P₂:	Dekorationen består bland annat av koncentriska cirklar och korta linjer som strålar ut från cirkeln.
C₁P₁:	Det förekommer många olika mönster på stenarna, inte bara solmotiv, och det finns många olika former på stenarna.
P₃:	De flesta stenar ger ett intryck av att utgå från mitten, vilket påminner om solmotiv, därav den populära benämningen solsten.
P₄:	Stenarna påträffas i rituella kontexter med bland annat offerritualer.
P₅:	Kanske har det förekommit någon form av kris, sviktande solljus eller missväxt, som lett till att människorna offrat till solen i hopp om mer solljus och bättre skördar.

Tesen i den andra texten lyder: ”solstenarna offrades rituellt till solen”. I P₁, P₂ och P₃ argumenterar man för att formen och ornamentiken påminner om solen vilket ökar både hållbarheten och relevansen av påståendet. *Contraargumentet* C₁P₁ pekar på förekomsten av andra former och mönster vilket är relevant och det försvagar hållbarheten av *proargumenten* P₁, P₂ och P₃. P₄ lyfter fram den rituella kontexten och kontexten är som tidigare nämnt väldigt viktig för tolkandet av materialet. I P₅ argumenterar man för orsaken till att man rituellt offrat stenarna till solen. Eftersom man inte för fram vetenskapliga bevis för förekomsten av någon kris med sviktande solljus eller missväxt så är det ett spekulativt argument som inte förstärker tesen. Det är möjligt att det förekommit en sådan kris men utan bevis så ökar inte hållbarheten.

Man använder ordet solsten i tesen vilket skulle vara en representativ benämning om man enbart pratade om stenarna med solmönster. Dock benämner man alla stenarna som solstenar. Man hänvisar till att de påträffats i samma rituella kontext, vilket visar relationen mellan stenarna, men man ger ingen vidare förklaring till deras relation till solen. Att det finns stenar utan solsymbollism försvagar argumentens beviskraftighet. Att man dyrkat solen i rituella

praktiker känns troligt men att alla stenar varit en del av rituella offeringar till solen övertygar inte mig.

2.2.3. Text 3:

”VASAGÅRD PÅ BORNHOLM – PALISADER, SOLSTEN OG ET 4,900 ÅR GAMMELT, DEKORERET KULTHUS” (NIELSEN ET AL. 2015)

T:	Dekorerede stenar som ett uttryck för religiösa föreställningar riktade mot solen.
P₁:	Stenarna är medvetet rundade.
P₂:	På flera av stenarna finns ristade linjer som utgår från stenens mitt och på andra återfinns en cirkelfigur i mitten och halvcirklar längs kanterna, dekorationer som kan ses som ett uttryck för en solkult.
C₁:	Dekorationen kan tolkas som non-figurativ i likhet med de flesta andra neolitiska dekorationer.
C₂:	Vissa av de rundade stenarna har ingen dekoration och påminner om stenar funna i sydliga Danmark vilka tolkats som spelbrickor.
P₁C₂:	De odekorerede runda stenarna har påträffats i samma rituella kontext som de dekorerade och kan därför ha haft samma betydelse.
P₄:	Stenarna har påträffats i rituella kontexter som exempelvis i stolphålen till de cirkulära anläggningarna, s.k. ”woodhenges” och ”kulthus”.

Tesen i den tredje texten lyder: ”Stenarna uttrycker religiösa föreställningar riktade mot solen”. I P₁ och P₂ argumenterar man för att formen och ornamentiken påminner om solen vilket ökar både hållbarheten och relevansen av påståendet. *Contraargumentet* C₁ är relativt svagt då man inte vet exakt vilka andra dekorationer man menar och vilka argument som använts för sådana tolkningar. I C₂ är man tydligare med vilka andra artefakter man pratar om men inte heller här får man någon bakgrund till varför man tolkat dem som spelbrickor. Dessutom lyfts en viktig poäng fram i P₁C₂, att de olika stenarna har påträffats i samma rituella kontexter, vilket ökar relevansen men hållbarheten ökar inte eftersom det inte nödvändigtvis innebär rituella praktiker riktade mot solen. P₄ informerar mer specifikt vad den rituella kontexten innefattar och det förstärker övertygelsen om stenarnas rituella funktion men inte specifikt någon soldyrkan. Relevansen är hög i det argumentet men hållbarheten är lägre.

I tesen används påstås det att dekorerade stenar kan ses som ett uttryck för soldyrkan men man är inte särskilt tydlig med vilka stenar man menar. Hade man i stället hänvisat till dekorerade stenar med solmönster så skulle det blivit mycket tydligare. Att stenar med solmönster påträffade i rituella kontexter varit en del av soldyrkan känns övertygande. Dock benämner man alla dekorerade stenar som solstenar vilket inte är hållbart.

2.2.4. Text 4:

”SOLSTEN” OCH ”RISPEBJERG OG VASAGÅRD” (NIELSEN & THORSEN 2015A+B)

T:	Solstenarna som en del av en solkult.
P₁:	På flera av de runda stenarna syns strålande linjer som utgår från stenens mittpunkt eller från en cirkel.
C₁P₁:	Några av stenarna har endast några få ristade linjer och några är helt odekorerade men rundade.
P₂:	Stenarna påträffades i en rituell kontext, i stolphålen till s.k. kulthus, med rituella deponeringar av brända- flintyxor, djurben och lerklining.

Den fjärde argumentsdeskriptionen är på två kortare texter i en artikel i tidskriften *SKALK* och tesen lyder: ”solstenarna är en del av en solkult”. P₁ argumenterar för ornamentikens liknelse till en sol och solstrålar vilket är hållbart och relevant. C₁P₁ är ett *contra*argument som lyfter fram stenar som inte har tydliga solmönster och stenar utan ornamentik vilket försvagar benämningen ”solstenar”. P₂ hänvisar till stenarnas rituella kontext som i tolkningsprocessen är väldigt relevant och hållbart.

Det är relativt få argument som presenteras i texterna men de är relevanta och hållbara vilket ökar tesens beviskraft. Argumentationen för stenarna som en del av rituella praktiker riktade mot solen är väl underbyggd, dock används ordet ”solstenar” i tesen men man inkluderar stenar utan solmönster vilket jag som läsare inte blir övertygad om.

2.2.5. Text 5:

”LYS OVER LAND” (KAUL ET AL. 2016B)

T:	Dekorerade stenar, s.k. solstenar, kan ha ingått i ritualer riktade mot den livgivande solen.
P₁:	Stenarna är dekorerade med cirkulära mönster som uppfattas som solbilder då vissa av cirklarna har en strålkran.
P₂:	Solstenarna är funna på rituella samlingsplatser.
C₁P₁:	Vissa av stenarna har annan geometrisk form och mönster som kan inte tolkas som solbilder.
P₁C₁P₁:	Stenarna med annan form och mönster har påträffats i samma rituella eller religiösa kontext och bör då haft en viss betydelse.
P₃:	Solstenarna kan ha använts tillsammans med de s.k. markstenarna i en ritual där solstenen förts över markstenen för att säkra ljus och fruktbarhet över mark och land.

Den femte texten är en artikel i tidskriften *SKALK* och tesen lyder: ”solstenar kan ha ingått i ritualer riktade mot solen”. P₁ argumenterar för att det finns solbilder på stenarna och P₂

hänvisar till stenarnas rituella kontext och båda argumenten anser jag vara hållbara och relevanta. *Contraargumentet* C₁P₁ belyser det faktum att inte alla solstenar har vad man kan tolka som solmönster men P₁C₁P₁ hänvisar till att stenarna påträffats i samma rituella eller religiösa kontext vilket har betydelse för tolkningen. Dock upplevs en försvagning av hållbarheten i benämningen solstenar. P₃ erbjuder ett möjligt samband mellan solstenarna och markstenarna där de båda används i en sol- och fruktbarhetsritual. Detta är ett intressant argument som inte tidigare presenterats i forskningen och det påvisar både relationen mellan stenarna och stenarnas relation till solen, oavsett ornamentik.

Argumenten i texten är hållbara och relevanta och de uppfyller sitt syfte att övertyga läsaren om stenarna med solmönster och deras rituella koppling till solen. Dock, som tidigare, inkluderas alla stenarna under benämningen solsten. Jag upplever en vilja i texten att separera markstenarna från solstenarna och inte inkludera dem under samma benämning vilket skulle vara ett steg i rätt riktning.

2.2.6. Text 6:

”NEOLITHIC MINITURE ROCK ART: ON THE ISLAND OF BORNHOLM – INCLUDING TOPOGRAPHIC MOTIFS” (KAUL ET AL. 2016A)

T:	Neolitisk religion var fokuserad på solen vilket bland annat solstenarna vittnar om.
P₁:	Några av stenarna är nästan helt cirkelrunda, genom slipning av kanterna, och är dekorerade med koncentriska cirklar med korta strålande linjer som utgår från cirkelarna (gloria).
P₂:	Motiven på de runda stenarna har tolkats som solmotiv, ikonografiska renderingar av solen omgiven med en gloria; de strålande linjerna liknar en strålande sol.
C₁:	Några av stenarna är inte rundade och har dekorationer som inte kan liknas med solmönster.
P₁C₁:	Även om vissa av stenarna inte kan tolkas som ”solstenar” så bör man tolka dem tillsammans med solstenarna.
P₃:	En av stenarna har man tolkat utifrån dekorationerna inneha en ”sol-sida” och en ”mån-sida”
P₁P₂:	Solmönster förekommer bara på de runda stenarna.
P₄:	Liknande mönster med solsymbolism förekommer på bland annat lerskivor, från både Rispebjerg och Vasagård men också från andra platser med trattbägarkultur.
P₅:	Om man jämför solstenarnas motiv med solmotiv på annan samtida media så kan man följa motiven tillbaka i tiden, i alla fall i en bred ikonografisk mening.
P₆:	Lerskedar med solmotiv som påträffats i rituella kontexter, daterade till ca 3200 f.v.t.
P₇:	S.k. ”ögon-motiv”, som påträffats på bland annat dansk keramik från mellanneolitikum, kan relateras till solen ikonografiskt, men de tolkades på 1970-talet av processuella arkeologer som inte tog ikonografiska eller religiösa tolkningar i beaktning.

P8:	Lerlock, både flata och kupade, har påträffats med vad man skulle kunna tolka som solmotiv, och dekorationen påminner om solstenarna från Rispebjerg och Vasagård.
P9:	Stenarna påträffas i rituella kontexter.
P10:	Neolitisk soldyrkan kan bland annat observeras i ett signifikant antal gånggrifter vars öppningar riktas mot sydöst, i riktning mot soluppgången under vintersolståndet.
P11:	Neolitiska inhägnade monument och stencirklar på de brittiska öarna och Irland visar också på en relation mellan soluppgångar och solnedgångar under vinter- och sommarsolståndet.

Text 6 är den enda texten, av de jag analyserat, som enbart fokuserat på de ristade sand- och skifferstenarna och deras kontexter i sin undersökning. Tesen lyder: ” neolitisk religion var fokuserad på solen vilket bland annat solstenarna vittnar om”. P₁ P₂ och P₃ argumenterar för ornamentikens likhet till solen vilket både är hållbart och relevant. Jag har kunnat identifiera ett *contraargument*, C₁, som belyser förekomsten av olika former och mönster på stenarna, solstenar och s.k. växt- och markstenar med topografiska element. Man diskuterar tolkningen av stenarna med topografiska motiv och man använder sig av jämförelser från andra platser som stöd för sina tolkningar. I P₁C₁ argumenterar man för solstenarnas och växt- och markstenarnas samhörighet och betydelse då de påträffas i samma kontexter men man diskuterar inte hur de relaterar till varandra i en rituell praktik.

Underargumentet P₁P₂ till det andra *proargumentet* i texten syftar till att stötta argumentet om de runda stenarnas likhet till solen. Eftersom det enbart är de runda stenarna som har solmönster så särskiljer de sig från de andra där man ännu inte kunnat påvisa någon koppling mellan artefakternas form och ornamentik. P₄, P₅ och P₈ hänvisar till möjliga solmönster på bland annat lerdiskar och lerlock som även påträffats i liknande kontexter. Argumenten är relevanta eftersom de belyser förekomsten av solmönster på samtida artefakter, påträffade i rituella kontexter och kulturell samhörighet. P₅ och P₆ hänvisar till solmotivens historiska bakgrund och förekomsten av solmotiv på något äldre artefakter, ca 3200 f.v.t. Argumenten är relevanta och hållbara, även om relevansen försvagas något på grund av artefakternas skilda material.

Förekomsten av solmönster är möjligtvis inte en ny företeelse bland det arkeologiska materialet vilket *proargumentet* P₇ vill upplysa om. Arkeologin har utvecklats genom tiderna och perspektiv och tolkningar har förändrats. Möjliga solmönster kan identifieras på artefakter från tidigare neolitisk forskning vilket skulle styrka tesen om en möjlig soldyrkan under neolitikum. P₉ argumenterar för betydelsen av den rituella kontexten vilket är relevant och

hållbart. P₁₀ belyser forskningen av neolitiska gånggrifter och deras relation till solen. Argumentet är hållbart men relevansen försvagas då gånggrifterna är äldre än de ristade stenarna. P₁₁ lyfter fram förekomsten av soldyrkan på samtida platser med liknande kontexter i Storbritannien och Irland vilket är hållbart och relevant.

Texten uppfyller sitt syfte att övertyga läsaren om solens roll i de rituella praktikerna. Att man separerar de s.k. solstenarna från stenarna med växt- och markmotiv ökar tesens trovärdighet. Argumenten som lyfter fram solmönster på annan media som är samtida, de rituella kontexterna och olika platser relation till solen ökar tesens beviskraftighet.

2.2.7. Text 7:

**”VASAGÅRD ØST 2018. UDGRAVNING OG DOKUMENTATION AF
PALISADER FRA SEN TRAGTBÆGERKULTUR PÅ BORNHOLM SAMT
STATUS OVER UNDERSØGELSERNE VED VASAGÅRD 2012–18” (THORSEN
ET AL. 2018)**

T:	Solstenarna som bevis för neolitisk soldyrkan.
P₁	Solstenarna har påträffats i rituella kontexter, exempelvis cirkulära stolphålsanläggningar och system-diken.
P₂:	Solstenarna har inristade sol-, växt- och markmotiv.
C₁P₂:	Det är möjligt att stenarna med olika motiv bör särskiljas.
P₃:	Solstenarna är påträffas i en kontext med andra artefakter med solmotiv, så som lerskivor och lerklining.
P₄:	Skivor av bärnsten dekorerade med hjulkors påträffas hos den samtida kugleamforakulturen i Polen och Baltikum, och de tolkas som tecken på soldyrkan och tros ha använts som amuletter.
p₁P₄:	Solstenarna kan ha använts som amuletter.

Tesen lyder: ”solstenarna bevisar en neolitisk soldyrkan”. Jag har enbart identifierat ett *contraargument* vilket används dels för att argumentera mot att alla dekorerade stenar inkluderas under benämningen ”solstenar”, dels som en ursäkt för att man inkluderat alla stenarna. Det är en grävrapport som argumenterar för sina tolkningar av solstenarna och därför är det kanske inte heller relevant att lyfta fram argument som motsäger tolkningarna. P₁ och P₃ är relevanta och hållbara argument eftersom kontexter är viktiga för tolkningar av artefakter. *Proargumenten* P₂, P₃ och P₄ är alla relevanta och hållbara eftersom de lyfter fram aspekter som övertygar läsaren om en eventuell soldyrkan. Att jämföra med andra samtida platser i Europa med liknande fynd är till viss del relevant eftersom de är just samtida men samtidigt är exempelvis bärnstenarna från Polen och Baltikum inte från samma kultur och har

därför en hel del olikheter bland de kulturella elementen. Dessutom består artefakterna av ett annat material, bärnsten i stället för sand- och skiffersten, vilket påverkar relevansen. Premissen p₁P₄ syftar till att öka relevansen av P₄ genom att påpeka att solstenarna kan ha använts som amulett vilket de dekorerade stenarna också kan ha använts som.

2.2.8. Sammanfattning av analys

Det återfinns ett antal *pro*argument som används i alla texterna och det är hänvisningen till solsymbolismen på några av stenarna och den rituella kontexten. Båda argumenten är relevanta och hållbara och de påvisar en rituell relation som möjligen kan kopplas till solen. Dock samlar man alla stenarna under benämningen solsten vilket upplevs både missledande och ohållbart. I två av texterna (Kaul et al. 2016a; 2016b) uttrycker man en vilja att separera stenarna och man diskuterar olika tolkningar. Man presenterar teorin om relationen mellan solstenarna och markstenarna i ett rituellt sammanhang där solstenarnas ljus över markstenarna skulle leda till växtlighet och fruktbarhet. En väldigt intressant teori som jag hoppas det forskas mer om i framtiden.

Många av texterna känns upprepande vilket kan bero på att man ofta hänvisar till varandra och använder sig av samma källor och liknande resonemang. Det återfinns även en viss ytlighet hos några av texterna vilket troligtvis har att göra med i vilket sammanhang de publicerats. De korta texterna har publicerats i tidskriften *SKALK* vilket är en populärvetenskaplig tidskrift om dansk arkeologi och kulturhistoria. Texterna är skrivna av forskare men på ett lättförståeligt och beskrivande sätt. Detta leder till att texterna är mer informativa än analytiska och argumenterande.

Några av texterna hänvisar till liknande artefakter på andra platser. Man beskriver förekomsten av solmotiv på bärnsten i Polen och Baltikum som är samtida med solstenarna. Man presenterar också forskningen om megalitgravar och deras relation till solen och månen vilket skulle ge en kontinuitet för en soldyrkan som sträcker sig under flera hundra år under neolitikum. Man uttrycker även en önskan om nytolkningar på tidigare publicerat material med nya perspektiv som eventuellt skulle påvisa förekomsten av en neolitisk solkult.

Förekomsten av solmotiv på både stenar, lerklining, lerkärl och lerdiskar vid Rispebjerg och Vasagård ger en indikation på hur betydelsefull solsymbolismen bör ha varit för dåtidens människor. Oavsett om den varit riktad mot solen eller inte så har den investerats i och den har varit närvarande i många människors liv. Den återfinns på betydelsefulla platser som samlat många människor under en längre tid. Symbolismen på bland annat stenarna har säkert

även funnits i människors medvetande långt efter att den inte längre kunde upplevas visuellt genom deras samband med de inhägnade platserna som är så utmärkande i landskapet.

3. Diskussion

Frågan som jag presenterade i inledningen lyder: ”hur beskrivs och tolkas de inristade skiffer-och sandstenarna och är argumenten välgrundade och beviskraftiga?”.

Tolkningsprocessen av de dekorerade stenarna visar tydligt att den rituella kontexten har spelat en stor roll för tolkningarna av stenarna. Att man beskriver ornamentikens likhet till solen redan ett år efter att man påträffat de första stenarna ger en antydning om forskarnas fokus på deras roll i en eventuell solkult. Det är inte nödvändigtvis fel att hänvisa till solen i beskrivningarna av stenarna, ornamentiken liknar trots allt solmönster, men risken finns att man tillskriver artefakterna förutfattade meningar. Man lägger också väldigt stort fokus på stenarna som har solmönster och man använder dessa stenar för att tolka anläggningarna och platserna som arenor för en solkult under mellanneolitikum. Något jag saknar i det publicerade materialet är en definiering av ordet kult. Definieringen skulle öka förståelsen för forskarnas tolkningar och minimera risken för eventuella missförstånd.

I den tidiga tolkningsprocessen nämner man växt- och markstenarna men de bidrar inte nämnvärt till platstolkningarna. Dock lägger man mer energi i de senare publikationerna på att presentera eventuella tolkningar av samtliga stenar och sambandet mellan dem. Relationen mellan stenarna är högst relevant för tolkningarna av platserna och praktikerna och deras gemensamma relation till solen skulle ge teorin om en solkult ökad beviskraftighet.

Man hävdar att solstenarna enbart har påträffats på Bornholm, vilket är korrekt om man bara pratar om de runda cirkelmönstrade stenarna, men det har påträffats dekorerade sand- och skifferstenar på andra platser i norra Europa. Vid Hindby Mosse i västra Skåne, en bosättning från övergången mellan tidig neolitikum och mellan neolitikum, påträffades en inristad sten med geometriskt mönster (Burenholt 1981; 1991). Ytterligare en plats där två liknande inristade skifferstenar påträffades är från Östra Vemmenhög i östra Skåne (Larsson 1985, Larsson 1992). Även på Bornholm har man påträffat en inristad skiffersten när man 1979 grävde ut en mellanneolitisk bosättning vid Runegård daterad till 3200–3000 f.Kr. Anledningen till att man fokuserat så mycket på de s.k. solstenarna är att det är ett fascinerande fynd som bidrar med nya perspektiv och insikter om det neolitiska samhället. Mönstren på några av stenarna påminner nämnvärt om solmotiv och deras runda form tillför symbolismen ytterligare. Människorna har investerat både tid och energi på att forma och

dekorera stenarna och sen har man medvetet placerat dem på utvalda betydelsefulla platser. Solsymbolerna innebär inte i sin enskildhet förekomsten av en solkult men tillsammans med den rituella kontexten är det en högst trolig tolkning. Det vore spännande att kunna spåra en solkult ända bak till neolitikum.

Solen kan ha haft en betydelsefull roll för människorna men det utesluter inte nödvändigtvis att andra himlakroppar eller gudomar varit viktiga i ritualerna. Precis som Hårdh och Roslund (1991) presenterar om månens betydelse i gånggriftsmaterialet från ca 3200 f.v.t. så kan månen fortsatt varit betydelsefull senare. Teorin om växt- och markstenarnas rituella samband med solstenarna i ceremonier är intressant. Det skulle ge en fördjupad insikt om de rituella praktikerna som utövats på platserna och motivationen bakom dem. De stenar man lägger minst fokus på är de odekorerade stenarna. De påträffas i samma kontexter men vilken roll och betydelse har de haft i ritualerna? Varför har man bemödat sig att forma stenarna men inte dekorera dem?

Att man samlar alla de inristade skiffer- och sandstenarna under benämningen solstenar anser jag vara problematiskt. Stenarna utan solmotiv har ingen uppenbar relation till solen vilket gör att benämningen i vissa fall känns missledande. Risken med att ge stenarna en så riktad benämning är att man lätt fastnar och låser sig vid en tolkning. Christopher Tilley (1999) diskuterar ”frusna metaforer” när han undersöker användandet av begreppet ”megaliter” inom den arkeologiska forskningen (Tilley 1999:82–101). Begreppet solstenar kan vara en enbart beskrivande term på de inskriptioner som identifierats på skifferstenarna men användandet av solen inom rituella och religiösa sammanhang som det skrivits mycket om ger begreppet en annan innebörd. Risken med ett sådant begrepp är det blir till en frusen metafor där begreppet tar över och strukturerar det arkeologiska medvetandet och förhindrar ett eventuellt återskrivande av dåtiden (Tilley 1999:83). Forskningen blir så fokuserad på att bevisa en eventuell solkult att det andra materialet används i samma riktning eller kanske anses oviktigt. Bör man då i fortsättningen undgå benämningen solstenar? Inte nödvändigtvis. Dock bör man förtydliga bakgrunden till benämningen och betydelsen som man tillskriver den.

Texterna som jag analyserat är tydligt riktade mot att stärka tolkningen om en neolitisk soldyrkan eller solkult vilket försvårar argumentationsanalysen. De är inte debatterande eller kritiska texter som syftar till att lyfta fram både *pro*- och *contra*argument. Dock kan man se hållbarheten och relevansen i argumenten och hur de ökar beviskraften hos tesen. Man lyfter fram kontexter som med stor sannolikhet varit kopplade till rituella praktiker. Ornamentikens

likhet till solen och jämförandet med forskning från andra, antingen samtida eller på annat sätt relaterade, platser bidrar till styrkandet av tesen. Man kan tydligt se att det är en text som särskiljer sig från de andra och det är Kaul et al. 2016 (text 6). Det är en forskningsartikel som främst fokuserar på ornamentiken och formen på stenarna. De andra texterna är antingen små artiklar i tidskrifter (text 3, 4 och 5), delar av kapitel i böcker (text 1 och 2) eller en grävrappport (text 7). Det är i Kaul et al. 2016 som läsaren blir tydligast övertygad om stenarnas relation till solen tack vare argumentens underbyggnad med hållbarhet och relevans.

Under neolitikum har solen troligtvis varit väldigt viktig för de jordbrukande människorna och den har varit, och är fortfarande, en konstant del av människors vardag. Vädret är ett konstant diskussionstema i dagens samhälle och det påverkar väldigt många aspekter i människors liv. Solen kan vara skillnaden mellan rikedom och fattigdom, mellan liv och död eller mellan en uppiggande och grå vardag. Oavsett hur solen påverkar människor så kan man i alla fall konstatera att den påverkar människor. Oavsett om Rispebjerg och Vasagård varit ceremoniella anläggningar för en neolitisk solkult eller inte så är platserna oerhört intressanta och spännande. Anläggningarna har krävt ett enormt arbete och engagemang vilket involverat många människor. Att platserna haft stor betydelse för dåtidens människor är otvivelaktigt. Det dyker hela tiden upp nya och uppseendeväckande fynd från utgrävningarna vid Vasagård och spännande forskning finns att vänta i framtiden.

4. Slutsatser

Tolkningsprocessen av de ristade skiffer- och sandstenarna har för det mesta varit väldigt fokuserad på att bevisa förekomsten av en neolitisk solkult. Det blir problematiskt när man inkluderar samtliga stenar, oavsett motiv, under begreppet solsten eftersom dekorationens liknelse till solen används som argument för en eventuell solkult. Stenarna, som man kategoriserar som växt- och markmotiv, påvisar ingen liknelse till solen men man argumenterar för sambandet genom att hänvisa till att stenarna påträffats i samma rituella kontexter och bör därför haft en liknande betydelse och funktion. Att stenarna använts i ett rituellt sammanhang känns väldigt sannolikt men att samtliga skulle använts i en rituell dyrkan till solen är mindre uppenbart. Risken med att lägga för stort fokus på en viss kategori av artefakter är att man kanske förbiser andra intressanta aspekter av det neolitiska samhället som också vore relevanta för tolkningarna.

Solen har med största sannolikhet spelat en viktig roll för människorna, speciellt de jordbrukande människorna, under neolitikum och den har varit närvarande på ett eller annat

sätt under deras liv. Precis som den är närvarande i människors liv idag och påverkar flera aspekter av våra liv. Argumenten i texterna har uppfyllt sitt syfte att övertyga mig om stenarnas närvaro i rituella sammanhang och solens betydelse för dåtidens människor. Jag är övertygad om att det förekommit en solkult på Bornholm men det utesluter inte att andra former av dyrkan förekommit. Månen, växter, fruktbarhet och väderfenomen, exempelvis regn och sol, kan alla varit dyrkade i de rituella ceremonierna som kan ha utspelats vid de inhägnade anläggningarna vid Rispebjerg och Vasagård.

Källförteckning:

Andersen, Niels H. (1997). *The Sarup enclosures: The Funnel Beaker Culture of the Sarup site including two causewayed camps compared to the contemporary settlements in the area and other European enclosures*. Århus: Århus University Press.

Andersen, Niels H. (1999). *Saruppladsen. Tekst. Sarup vol 2*. Höjbjerg: Jysk Arkæologisk Selskab og Moesgård Museum.

Andersen, Niels H. & Madsen, Torsten. (1978). ”Skåle og bægre med storvinkelbånd fra yngre stenalder. Overgangen mellem tidlig- og mellemneolitikum”. *Kuml* 1977. Köpenhamn: Nordisk Forlag, s. 131–160.

Berggren, Åsa. (2002). ”Reflexivitet inom arkeologin”. I: Berggren, Åsa & Burström, Mats (red.). *Reflexiv fältarkeologi?* Stockholm: Malmö: Riksantikvarieämbetet & Malmö kulturmiljö, s. 19–28.

Björnsson, Gunnar, Kihlbom, Ulrik och Ullholm, Anders. (2009). *Argumentationsanalys: Färdigheter för kritiskt tänkande*. Stockholm: Natur & Kultur.

Boréus, Kristina. (2018). ”Argumentationsanalys”. I: Boréus, Kristina & Bergström, Göran (red.), 4:e uppl. *Textens mening och makt. Metodbok i samhällsvetenskaplig text- och diskursanalys*. Lund: Studentlitteratur AB, s. 93–130.

Boréus, Kristina & Bergström, Göran. (2012). ”Argumentationsanalys”. I: Boréus, Kristina & Bergström, Göran (red.), 3:e uppl. *Textens mening och makt. Metodbok i samhällsvetenskaplig text- och diskursanalys*. Lund: Studentlitteratur AB, s. 91–138.

Boréus, Kristina & Seiler Brylla, Charlotta. (2018). ”Kritisk diskursanalys”. I: Boréus, Kristina & Bergström, Göran (red.), 4:e uppl. *Textens mening och makt. Metodbok i samhällsvetenskaplig text- och diskursanalys*. Lund: Studentlitteratur AB, s. 305–351.

Brennan, Martin. (1983). *The Starts and the Stones. Ancient Art and Astronomy in Ireland*. London: Thames and Hudson.

Burenholt, Göran. (1981). *Stenåldersbilder. Hällristningar och stenålderekonomi. Hällbilder som samhällsdokument från sten- och bronsålder i Europa och Nordafrika 5000–500 f.Kr.* Stockholm: Stureförlaget AB.

- Burenholt, Göran. (1991). *Arkeologi i Sverige 1: Fångstfolk och herdar*. Höganäs: Förlags AB Wiken.
- Burl, Aubrey. (1981). *Rites of the Gods*. London: J.M. Dent & Sons Ltd.
- Burl, Aubrey. (2005). *Prehistoric Astronomy and Ritual*, 2:a uppl. Buckinghamshire: Shire Publications LTD.
- Davidsen, Karsten. (1974). "Neolitiske lerskiver belyst of danske fund". *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* 1973:5–72.
- Davidsen, Karsten. (1978). *The Final TRB Culture in Denmark: a settlement study*. Köpenhamn: Akademiskt Förlag.
- Davis, Stephen & Rassman, Knut. (2021). "Beyond Newgrange: Brú na Bóinne in the later Neolithic". *Proceedings of the Prehistoric Society* 87, s. 189–218.
<https://doi.org/10.1017/ppr.2021.6>
- Fairclough, Isabela & Fairclough, Norman. (2012). *Political discourse analysis: a method for advanced students*. Abingdon: Routledge.
- Henriksson, Göran. (1989). "De västgötska gånggrifternas samband med solkult". *Falbygden* 1989(43), s. 62–88.
- Hårdh, Birgitta & Roslund, Curt. (1991). "Passage Graves and the Passage of the Moon". I: Jennbert, Kristina, Larsson, Lars, Petré, Rolf & Wyszomirska-Werbart, Bozena (red.) *Regions and Reflections. In Honor of Märta Strömberg*. Lund: Almqvist & Wiksell International, s. 35–43.
- Iversen, Rune, Thorsen, Michael, & Andresen Jens-Björn R. (2022). "Neolithic Cupmarks from Vasagård on Bornholm, Denmark: Dating the Rock Art Tradition in Southern Scandinavia". *European Journal of Archaeology* 25 (2), s. 155–175.
- Jørgensen Winther, Marianne & Phillips, Louise. (2000). "Diskursanalys: som teori och metod". Lund: Studentlitteratur AB.
- Kaul, Flemming. (1997). "Tegneøvelser". I: *SKALK* 1997(1), s. 10–13.
- Kaul, Flemming, Nielsen, Finn Ole S. & Nielsen, Poul Otto. (2002). "Vasagård og Rispebjerg. To indhegnede bopladser fra yngre stenalder på Bornholm". *Nationalmuseets Arbejdsmark* 2002, s. 119–138.
- Kaul, Flemming, Andresen Jens-Björn R. & Thorsen, Michael S. (2016a). "Recent finds of Neolithic miniature rock art on the island of Bornholm – including topographic motifs". *Adoranten, Scandinavian Society for Prehistoric Art* 2016, s. 5–36.
- Kaul, Flemming, Andresen, Jens-Björn R. & Thorsen, Michael S. (2016b). "Lys over land". I: *SKALK* 2016(5), s.14–17.
- Klassen, Lutz. (2014). *Along the Road: Aspects of Causewayed Enclosures in South Scandinavia and Beyond* (East Jutland Museum Publications, 2). Aarhus: Aarhus University Press.

- Larsson, Lars. (1985). "En kustboplats från tidig bondestenalder i södra Skåne". *Ale: Historisk tidskrift för Skåneland* 1985(4), s. 1–14.
- Larsson, Lars. (1991). "Axes and Fire – Contacts with the Gods". I: Olausson, Deborah & Vandkilde, Helle (eds.). *Form, Function and Context. Material culture studies in Scandinavian archaeology*. Stockholm: Almqvist & Wiksell International, s. 93–103.
- Larsson, Lars. (1992). "Neolithic Settlement in Skateholm Area, Southern Scania". I: Larsson, Lars (red.) *Meddelanden från Lunds universitets historiska museum 1991–1992*. Lund: Lunds universitets historiska museum, s. 5–43.
- Nielsen, Finn Ole S. (1989). "Bornholms bebyggelse i yngre stenalder – et forskningsprojekt". I: *fra Bornholms Museum 1987–1988*. Rønne: Bornholms Museum, s. 63–72.
- Nielsen, Finn Ole S. (1996). "140. Borggård". I: *Arkæologiske udgravninger i Danmark 1995*. København: Det Arkæologiske Nævn, s. 143.
- Nielsen, Finn Ole S. (1998). "Nyt om Ringborgen på Rispebjerg". *Bornholms museum, Bornholms Kunstmuseum 1996–1997*. Rønne: Bornholms Museumsforening, s. 77–96.
- Nielsen, Finn Ole S. (2002). "Bornholms Museums antikvariske arbejde 2000–2001". I: Knudsen, Ann Vibeke (red.) *Bornholms Museum, Bornholms Kunstmuseum 2000–2001*. Rønne: Bornholms Museumsforening, s. 87–116.
- Nielsen, Finn Ole S. (2014). "Inledning". I: Nielsen, Poul Otto, Nielsen, Finn Ole S. & Adamsen, Christian (red.) *Solstensoen - På sporet af Bornholms bondestenalder*. Rønne: Bornholms Museum, s. 9–14.
- Nielsen, Finn Ole S. & Kofod, Gerda. (2006). *Fortidsminder på Bornholm*. Allinge: Bornholms Regionskommune, Natur & Miljø.
- Nielsen, Finn Ole S. & Nielsen, Poul Otto. (1991). "The Middle Neolithic Settlement at Grødbygård, Bornholm". I: Jennbert, Kristina, Larsson, Lars, Petré, Rolf & Wyszomirska-Werbart, Bozena (red.) *Regions and Reflections. In Honor of Märta Strömberg*. Lund: Almqvist & Wiksell International, s. 51–66.
- Nielsen, Finn Ole S. & Thorsen, Michael S. (2010). "Solkult på Rispebjerg". I: Laursen, Jesper & Jörgensen, Lars (red.) *Dronning Margrethe og Arkæologien*. Moesgård Museum & Nationalmuseet, København, s. 146–151.
- Nielsen, Poul Otto. (1989). "Neolitiske bopladsler. Udgravningsmetodiske eksempler fra nye undersøgelser". I: *Arkæologiske udgravninger i Danmark 1988*. København: Det Arkæologiske Nævn, s. 11–26.
- Nielsen, Poul Otto. (1996). "Neolitikum". I: *Arkæologiske udgravninger i Danmark 1995*. København: Det Arkæologiske Nævn, s. 69–73.
- Nielsen, Poul Otto. (2000). "Den indhegnede stenalderboplads". I: Hvass, Steen (red.) *Vor skjulte kulturarv. Til Hendes Majestæt Dronning Margrethe II, 16. April 2000*. København: Det Kongelige Nordiske Oldskriftselskab, Jysk arkæologisk Selskab, s. 54–55.

- Nielsen, Poul Otto. (2004). "Causewayed camps, palisade enclosures and central settlements of the Middle Neolithic in Denmark". *Journal of Nordic Archaeological Science* 14, s. 19–33.
- Nielsen, Poul Otto & Nielsen, Finn Ole S. (1994). "119. Vasagård, 06.02.05 Åker, Befæstet anlæg/boplads, Yngre stenalder, Dyrkning". I: *Arkæologiske udgravninger i Danmark 1993*. København: Det Arkæologiske Nævn, s. 134.
- Nielsen, Poul Otto & Nielsen, Finn Ole S. (2014). "Grødby. Toskibede huse og runde anlæg". I: Nielsen, Poul Otto, Nielsen, Finn Ole S. & Adamsen, Christian (red.) *Solstensoen - På sporet af Bornholms bondestenalder*. Rønne: Bornholms Museum, s. 119–150.
- Nielsen, Poul Otto, Nielsen, Finn Ole S. & Adamsen, Christian (red.). (2014a). *Solstensoen - På sporet af Bornholms bondestenalder*. Rønne: Bornholms Museum.
- Nielsen, Poul Otto, Nielsen, Finn Ole S. & Thorsen, Michael S. (2014b). "Vasagård – Stenalderboendernes samlingsplads vid Læsåen". I: Nielsen, Poul Otto, Nielsen, Finn Ole S. & Adamsen, Christian (red.) *Solstensoen - På sporet af Bornholms bondestenalder*. Rønne: Bornholms Museum, s. 81–106.
- Nielsen, Poul Otto, Nielsen, Finn Ole S. & Thorsen, Michael S. (2014c). "Rispebjerg. En centralplads fra sen tragtægerkultur". I: Nielsen, Poul Otto, Nielsen, Finn Ole S. & Adamsen, Christian (red.) *Solstensoen – På sporet af Bornholms bondestenalder*. Rønne: Bornholms Museum, s. 107–118.
- Nielsen, Poul Otto, Andresen, Jens-Björn R. & Thorsen, Michael S. (2015). "Vasagård på Bornholm – palisader, solsten og et 4,900 år gammelt, dekoreret kulthus". *Nationalmuseets Arbejdsmark* 2015, s. 50–63.
- Nielsen, Poul Otto & Thorsen, Michael S. (2015a). "Solsten". *SKALK* 2015(1), s. 16–17.
- Nielsen, Poul Otto & Thorsen, Michael S. (2015b). "Rispebjerg og Vasagård". *SKALK* 2015(1), s. 18–23.
- Nielsen, Svend. (1999). *The Domestic Mode of Production – and Beyond. An archaeological inquiry into urban trends in Denmark, Iceland and Predynastic Egypt*. København: Det Kongelige Nordiske Oldskriftselskab.
- North, John. (1996). *Stonehenge. Neolithic man and the Cosmos*. London: HarperCollinsPublishers
- Næss, Arne. (1992). *Empirisk semantik*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- O' Kelly, Michael J. (1982). *Newgrange. Archaeology, art and legend*. London: Thames and Hudson Ltd.
- Roberts, Jack. (2015). "The Brú Na Boinne. The Great Passage Cairns and Prehistoric art of the Boyne Valley". *Adoranten* 2015, s. 44–65.
- Thorsen, Michael S. (1999). "169. Brogård". I: *Arkæologiske udgravninger i Danmark 1998*. København: Det Arkæologiske Nævn, s.148–149.
- Thorsen, Michael S. (2002). "177. Brogård". I: *Arkæologiske udgravninger i Danmark 2001*. København: Kulturarvsstyrelsen, s. 123.

Thorsen, Michael S., Nielsen, Finn Ole S. & Nielsen, Poul Otto. (2018). *VASAGÅRD ØST 2018. Udgravning og dokumentation af palisader fra sen tragtbægerkultur på Bornholm samt status over undersøgelserne ved Vasagård 2012–18*. Bornholms Museum & Nationalmuseet. <https://www.kulturarv.dk/fundogfortidsminder/Lokalitet/136628/>

Thorvildsen, Knud. (1946). "Grønhøj ved Horsens. En Jættestue med Offerplads". *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* 1946, s. 73–94.

Tilley, Christopher. (1999). *Metaphor and Material Culture*. Oxford: Blackwell Publishers Ltd.

Toulmin, Stephen. (1958). *The Uses of Argument*. London: Cambridge University Press.

Watt, Margrethe. (1996). "Det antikvariske arbejde 1994 – 1995". I: Knudsen, Ann Vibeke (red.) *fra Bornholms Museum 1994 – 1995*. Rønne: Bornholms Museum, s. 49–58.

Illustrationer:

Fig. 1: VAS#1034 "Solsten" från Vasagård, Bornholm.
<https://samlinger.natmus.dk/do/asset/13828>

Fig. 2: VAS#1708 Sten med spindelvävsornamentik från Vasagård.
<http://samlinger.natmus.dk/DO/13824>

Fig. 3: VAS#1567 från Vasagård med växtliknande mönster, ca 3 x 3 cm.
<https://rockartscandinavia.com/images/articles/a16kaulmfl.pdf>

Fig. 4: Ornamenterad sten från Rispebjerg med steg-mönster.
<https://rockartscandinavia.com/images/articles/a16kaulmfl.pdf>

Fig. 5: VAS #682 från Vasagård med rektangulära mönster.
<https://rockartscandinavia.com/images/articles/a16kaulmfl.pdf>

Fig. 6: VAS#3730 från Vasagård med så kallat fält-mönster.
<https://rockartscandinavia.com/images/articles/a16kaulmfl.pdf>

Fig. 7a: VAS#3770 från Vasagård med sol-mönster.
<https://rockartscandinavia.com/images/articles/a16kaulmfl.pdf>

Fig. 7b: VAS#3770 från Vasagård med mån-mönster.
<https://rockartscandinavia.com/images/articles/a16kaulmfl.pdf>

Fig. 8: Rekonstruktion av en cirkulär anläggning vid Rispebjerg.
<http://bornholmsecrets.com/castles-forts/rispebjerg-ring-fort/>

Fig. 9: VAS#1688 Ornamenterad lerklining med fragment av brända djurben.
<https://samlinger.natmus.dk/do/asset/69272>

Fig. 10: VAS#1691 Ornamenterad lerklining.
<https://samlinger.natmus.dk/do/asset/69274>